

STUDIA HUMANITATIS U MARULIĆEVOJ KNJIŽNICI

Bratislav Lučin

1.

Dva sačuvana popisa knjiga koje je Marulić posjedovao u svojoj osobnoj knjižnici mogu biti važan pomoćni izvor podataka u proučavanju književnog djela i uopće duhovnog profila splitskoga humanista.¹ Imena autora i naslovi oko 170 popisanih jedinica, a još više svezaka (uglavnom tiskanih, ali dijelom i rukopisnih), ukazuju na široke i raznovrsne krugove interesa njihova vlasnika. Koliko je pak Marulić bio temeljit i sistematičan čitatelj, može se zaključiti i iz obilja izvora kojima se služio u pisanju svojih djela, i iz njegova *Repertorija* (donedavno, kako je upozorio Branimir Glavičić, netočno nazivanoga *Multa et varia*) - bilježnice u koju je po osobitu, razrađenu sustavu unosio citate i reference iz štiva.² Kada se jednom povežu podaci iz *Repertorija* s onima iz popisa knjižnice, moći će se za dobar broj naslova točno ustanoviti iz koje godine i od kojega izdavača potječe izdanje što ga je Marulić posjedovao. Između višestrukih koristi što će ih takvo istraživanje donijeti, spominjemo samo jednu: dobit će se važno uporište za uspostavu kronologije nastanka pojedinih Marulićevih djela. Takve zadaće, dakako, ostaju izvan domašaja ovoga priloga.

¹ Objavili su ih: Franjo Rački, »Oporuka Marka Marulića«, *Starine JAZU*, knj. 25, Zagreb 1892, str. 152-163 (samo *Repertorium librorum*, koji je sastavio sam Marulić); Petar Kolendić, *Marulićeva oporuka*, Split 1924 (*Repertorium librorum* u sklopu oporuke i, kao poseban dokument, *Inventarium librorum*, popis koji su iza Marulićeve smrti sastavili izvršitelji oporuke). Rački je tekst prepisao vjerojatno iz rukopisa koji se nalazi u HAZU pod signaturom IV d 52 a; Kolendić je načinio prijepis iz rukopisa koji se čuva u Povijesnom arhivu Zadar (u sv. 64. splitskog odjeljenja, ff. 28v-40v).

² Usp. B. Glavičić, *Marulićev latinski rječnik*, Split, 1997, str. VI. Da se izbjegn timerporazumi, u ovom tekstu Marulićevo djelo prije poznato kao *Multa et varia* dosljedno imenujemo *Repertorij*, a oporučni popis knjiga nazivamo *Repertorium librorum*.

No uvid u Marulićevu lektiru može biti koristan i iz drugačijega očista: može nam pomoći da utvrdimo na kojim je tekstovima stjecao svoju posvjedočenu erudiciju, koji je bio izvor i opseg njegova znanja i njegovih interesa (osobito onih o kojima ne doznajemo izravno iz samih njegovih djela), koliko je pratio književna i uopće duhovna gibanja svojega vremena.

Ovdje ćemo se ograničiti samo na jedno od mogućih područja takva istraživanja: na zastupljenost humanističkih disciplina u Marulićevoj knjižnici, i to onih koje obuhvaćamo imenom *studia humanitatis*, a koje čine okosnicu novoga obrazovnog sustava što je do punoga izražaja došao u renesansi.³

Srednjovjekovni obrazovni sustav temelji se, kao što je dobro poznato, na »sedam slobodnih umijeća« (*septem artes liberales*: gramatika, retorika, dijalektika, aritmetika, geometrija, muzika, astronomija), koja su služila kao priprema za studij teologije, medicine, građanskoga ili crkvenoga prava. Značajke novoga, renesansnog sustava, koji se pojavljuje u komunalnim školama, moguće je najkraće odrediti ključnom sintagmom *studia humanitatis*: riječ je o pet obrazovnih područja (gramatika, retorika, povijest, pjesništvo, moralna filozofija) koja se ustaljuju namjesto prijašnjih sedam. Novi je kanon, kao što je primijećeno, važan i po onom što uključuje, ali i po onom što isključuje.⁴

³ O knjigama iz Marulićeve knjižnice pisali su:

Kerubin Š e g v i ć, »Knjižnica Marka Marulića«, *Nastavni vjesnik*, Zagreb, 34 (1926), br. 1. str. 44-51; on je upozorio na niz nepreciznosti u Kolendićevo izdanju i na nejasnoće što ih sadrži sam tekst;

Dušan B e r i ć, »Biblioteka Marka Marulića«, *Republika*, Zagreb, 6 (1950), br. 8/9, str. 607-611; u tom se članku pokušavaju, bez ikakva temelja, Marulićevu osobnom vlasništvu pripisati razne splitske inkunabule;

Kruno K r s t i ć, »Knjige iz Marulićeve knjižnice u zadarskom Državnom arhivu«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Zagreb, 1 (1950), br. 4, str. 281-288; Krstić s puno dobre volje, ali bez dokaza, tvrdi da su četiri knjige iz zadarskog arhiva pripadale Maruliću;

Antonin Z a n i n o v i ć, »Marulićeve knjige u dominikanskoj knjižnici u Splitu«, *Zbornik Marka Marulića 1450-1950* (ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić), Zagreb 1950, str. 299-310; to je temeljit i dobro dokumentiran prikaz šest svezaka koji uistinu bijahu Marulićevo vlasništvo;

Hrvoje M o r o v i ć, »Biblioteka Marka Marulića«, *Povijest biblioteka u gradu Splitu, Dio I*, Zagreb 1971, i ponovno u knjizi *Izbor iz djela* (prir. Neda Anzulović), Split 1988, str. 91-118; Morović je prenio *Repertorium librorum* iz Kolendićeve izdanja, ispravivši dio pogrešaka, ali nije donio ni komentirao *Inventarium librorum*;

Tomislav L a d a n, »Marulićev syllabus«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Zagreb, 1 (1975), br. 1/2, str. 185-222, i ponovno u knjizi *Parva mediaevalia*, Zagreb 1983, str. 85-182; u tom inače vrijednom prilogu Ladan se, začudo, služio izdanjem Račkoga (koje je i pretiskao), zbog čega uopće nije uzeo u obzir *Inventarium librorum*; osim toga preuzeo je neke očite pogreške koje se lako mogu ispraviti uz pomoć Kolendića (npr. Rački: *Pomponii Leti citaras*, umj. ...*Cesares*; Rački: *Celibatus Nicolai Maruli Patris, Celibatus Marci Maruli*, umj. *Collibetus*...).

⁴ Usp. Leighton D. R e y n o l d s e Nigel G. W i l s o n, *Copisti e filologi - la tradizione dei classici dall'antichità ai tempi moderni*, traduzione di Mirella Ferrari, Padova ³1987, str. 129 (naslov izvornika: *Scribes and Scholars*, Oxford ³1986).

Sintagmu *studia humanitatis* nalazimo u Cicerona (usp. *Pro Mur.* 61, *Pro Cael.* 24), a od njega ju je preuzeo firentinski kancelar i humanist Coluccio Salutati (1331-1406). Novi program humanisti su formulirali dijelom u pismima upućenim vlastodršcima, oponentima ili kolegama humanistima (Salutati, Guarino Guarini, Battista Guarini, Leonardo Bruni, Enea Silvio Piccolomini, Rudolf Agricola...), dijelom u akademskim govorima (Gasparino Barzizza, Francesco Filelfo, Georg Peuerbach, Konrad Celtis), a nadalje u pedagoškim traktatima (Petar Pavao Vergerije Stariji, Francesco Barbaro, Leonardo Bruni, Maffeo Vegio, Piccolomini, Matteo Palmieri, Erazmo Rotterdamski). Osnovni je obrazovni cilj posve ciceronovski: da se ujedine *eloquentia* i *sapientia*.

Ovom krajnje sažetom orisu treba pridodati barem dvije napomene: prijelaz sa staroga na novo nije značio i potpun prekid s tradicijom: osobito je to uočljivo u produljenoj uporabi (duboko u 16. st.) nekih djela i priručnika koji pripadaju tipično srednjovjekovnoj školi. S druge pak strane, u novi obrazovni sustav ušli su doduše i predmeti koji se imenuju jednako kao u starom (gramatika, retorika), ali *studia humanitatis* bitno mijenjaju i opseg građe koja se proučava i narav interesa za ta područja. O obojem ćemo ponešto reći na pripadnim mjestima u daljem razmatranju.⁵

Da se Marulić već tijekom svojega splitskog školovanja upoznao s disciplinama i auctorima što ih uvodi novi *curriculum*, to možemo razložno zaključiti na osnovi podataka o učiteljima koji su vodili splitsku komunalnu školu u 15. st.⁶ Za naš uvid u njegove pedagoške nazore dragocjena je rečenica u pismu Marku Prodiću iz koje se očituje kako drži i do odgoja »u strahu Božjem« (*»in Dei timore«*), i do obrazovanja u »plemenitijim naukama« (*»in humanioribus literis«*), tj. književnog obrazovanja temeljenog na čitanju antičkih pisaca.⁷

Otvoreno je pitanje koliko su popisi sačuvani uz oporuku potpun i pouzdan prikaz knjižnog fonda što ga je Marulić posjedovao, pa se time može i relativizirati

⁵ Noviji pregledi *studia humanitatis* kojima smo se služili u ovom radu:

AA. VV., *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*, edited by Albert R a b i l, Jr.; Vol. I: *Humanism in Italy*; Vol. II: *Humanism beyond Italy*; Vol. III: *Humanism and the Disciplines*; u trećem svesku osobito: W. Keith P e r c i v a l, »Renaissance Grammar« (str. 67-84); Danilo A g u z i - B a r b a g l i, »Humanism and Poetics« (str. 85-170); John M o n f a s a n i, »Humanism and Rhetoric« (str. 171-235); Donald R. K e l l y, »Humanism and History« (str. 236-270); Paul Oskar K r i s t e l l e r, »Humanism and Moral Philosophy« (str. 271-309).

Paul F. G r e n d l e r, *Schooling in Renaissance Italy - Literacy and Learning 1300-1600*, Baltimore and London 1991 (osobito: »Part II: The Latin Curriculum«, str. 109-271).

⁶ Usp. Giuseppe P r a g a, *Maestri a Spalato nel Quattrocento* (Estratto dall'Anuario del R. Istituto Tecnico »Francesco Rismondo«), Zara 1933; Francesco L o P a r c o, »Tideo Acciarini, umanista marchigiano del secolo XV«, *Archivio storico per la Dalmazia*, Roma, 4 (1929), vol. 4, fasc. 37, str. 17-42.

⁷ Usp. *Marcus Marulus uenerabili presbitero Brachiensi Marco Prodić salutem* (prijedio i s latinskog preveo B. Lučin), *Colloquia Maruliana IIII*, Split 1995, str. 110-111.

njihova važnost za određivanje piščeva duhovnog profila; no ako opravdano možemo posumnjati u potpunost popisâ, nema razloga sumnjati u podatke koji u njima jesu navedeni.⁸ Ovo ispitivanje ne pretendira na konačne zaključke već i stoga što gotovo i ne uzima u razmatranje naslove što ih je splitski humanist svrstao u skupinu *Ecclesiastici*, no našem je parcijalnom pristupu poticaj - i, čini nam se, legitimnost - dao u prvom redu velik broj naslova u skupini *Libri zentilium*, broj koji sam po sebi ukazuje na Marulićev vrlo snažan interes za eminentno humanističke discipline. Dodatan je poticaj pružila izrazita podudarnost između naslova u njegovoj knjižnici i onih koji se neizostavno upotrebljavahu tijekom obrazovanja u onodobnim humanističkim školama.

U našem razmatranju služili smo se tekstom koji je objavio P. Kolendić, s time da smo *Repertorium librorum* usporedili s fotografijama rukopisa Marulićeve oporuke koji se čuva u Povijesnom arhivu u Zadru. Taj je rukopis očito bolji od onoga kojim se služio Rački, ali Kolendićevo izdanje, kao što je već Šegvić upozorio, nije besprijekorno (samo napominjemo da nije npr. bilježio tzv. »repato e«, kratice je razriješio bez ikakve naznake, ostala je pokoja teža tiskarska pogreška). Ovdje se popisi ipak citiraju po Kolendićevu izdanju, u koje smo intervenirali samo kada je to bilo prijeko potrebno za točnu identifikaciju naslova o kojem je riječ (ti su ispravci uvijek popraćeni komentarom u bilješci).

Kolendićeva je zasluga da je pronašao i objavio postumni popis, *Inventarium librorum*, u kojem nalazimo neke važne naslove što ih ne sadrži *Repertorium*; no nažalost Kolendić nije označio lokaciju toga dokumenta u zadarskom arhivu, a potraga za njim nije zasad urodila plodom. Stoga nije bilo moguće Kolendićevo izdanje postumnoga popisa usporediti s rukopisom.⁹

2.

Marulić je svoje knjige razvrstao po tematskom i žanrovskom kriteriju u nekoliko odjeljaka, kojima navodimo naslove pridodajući i broj jedinica navedenih u pojedinom odjeljku:

⁸ Uistinu je zanimljivo pitanje o prazninama u Marulićevu katalogu. Već je K. Š e g - v i ć, n. dj., (3), str. 50, iskazao čuđenje što nema Dantea i Petrarke, *Judite, Lekcionara Bernardina Splicićanina, Hrvatske kronike* koju bijaše pronašao Dmine Papalić a Marulić je preveo na latinski. Dodajmo da nema ni Ivana Gersona (tj. Tome Kempenskoga), kojega je Marulić preveo na hrvatski, ni brojnih crkvenih pisaca, ni drugih na odsutnost kojih ćemo upozoriti dalje u tekstu. Valjalo bi se zapitati i zašto se znatno razlikuju *Repertorium* i *Inventarium*.

⁹ Srdačno zahvaljujem na pomoći g. Arsenu Duplančiću, koji je na moju zamolbu prilikom boravka u zadarskom arhivu u ožujku 1996. pregledao cijeli svezak 64, u kojem se nalazi Marulićeva oporuka, te svezak 66, nažalost bez uspjeha; isto tako zahvaljujem g. Petru Runji, koji je pregledao svoje zabilješke iz zadarskog arhiva, ali u njima nije mogao pronaći nikakav trag koji bi vodio do dokumenta iz siječnja 1524, u kojem se nalazi *Inventarium librorum*.

Ecclesiastici - 35 (bez Marulićevih djela)

Libri zentilium

Poetae - 15

Historici - 22

Geographi - 2

Gramatici - 13

Comenta - 4

Epistolae - 6

De re rustica - 4

Astronomi - 3

Philosophi et oratores - 32 (bez *Item alie quedam minutie...*)

Ovaj shematski pregled omogućuje nam nekoliko važnih zaključaka: u odjeljcima skupine *Knjige pogana* (u koju su uz antičke uvršteni i neki srednjovjekovni i suvremeni pisci) nalazimo gotovo poimenice nabrojeno svih pet područja što ih obuhvaćaju *studia humanitatis*: gramatiku (*Gramatici*), retoriku (*Philosophi et oratores*), pjesništvo (*Poetae*), povijest (*Historici*), moralnu filozofiju (*Philosophi et oratores*); upravo je u tim odjeljcima kudikamo više naslova nego u ostalima (s iznimkom, dakako, skupine *Ecclesiastici*). Uzmemo li u obzir sadržaj pojedinih djela, lako ćemo uočiti još nešto: dva naslova u odjeljku *Comenta* pripaju ujedno pjesničkim temama (Servijevi komentari Vergilijevih djela) a preostala dva govorništvu (komentari uz Ciceronove govore); jedan naslov u odjeljku *Epistolae* izravno pripada među *Poetae* (Horacijeve poslanice), kao i dva djela u odjeljku *Astronomi* (Higinov i Aratov spjev).

Dodatno se obogaćuje fond knjiga iz područja *studia humanitatis* kada zagledamo i u postumno sastavljen popis, *Inventarium librorum*, koji sadrži i neka djela što ih, koliko je moguće razaznati, ne navodi prvi popis (*Repertorium librorum*). Evo samo tih novih naslova, koje ćemo ubuduće navoditi uz naznaku (*Inv.*):

Cathena Sancti Thome

*Vita Diui Hieronymi*¹⁰

*Expositiones Diui Hieronymi*¹¹

Vita Sanctorum Patrum

Joseph De bello Judaico

¹⁰ Možda je posrijedi Marulićev životopis sv. Jeronima, koji u autografu počinje istim riječima: *Vita diui Hieronymi presbyteri a Marco Marulo edita (...)*. Tekst je pronašao i objavio Darko Novaković (usp. *Colloquia Maruliana* III, Split 1994, str. 7-66).

¹¹ Možda isto što i *Eiusdem* (i. e. Diui Hieronymi) *Commentaria, volumina duo* u odjeljku *Ecclesiastici* Marulićeva popisa?

*Euangelia in caprinis scripta cum tabulis bubali*¹²
De oratore eiusdem (i. e. Marci Tulij)
*Seneca moralis*¹³
Johannes Bocatius super Dantem
Ethimologie Isidori
Antonius Luscus Super orationes Tulij
Quidam commentarius antiquus
Prima pars Genesis
Secunda pars Paralipomenon cum alijs
Tertia pars Jsaias
P...rutus Venetus
Franciscus Filologus super Plutarchum
Dialogus Sancti Gregorij
Dauidias Marci Maruli
Ehtna (!) Petri Bembi
Opuscula Luciani libellus
*Suma Guidonis*¹⁴
Genealogia deorum quadernus
*Expositio super nonnullas orationes Ciceronis*¹⁵
Orationes ex Laurentio Vala de greco in latinum
Plinius Primus De gestis Romanorum

No vrijeme je da ogledamo Marulićevu knjižnicu po pojedinim disciplinama. Kratki komentari kojima ćemo popratiti pojedine naslove imaju dvije svrhe: identificirati barem neke od onih koji su dosad ostali nerazjašnjeni te ocrtati ulogu što su je dotična djela imala u kontekstu novovjekovnoga kulturnog i obrazovnog obzora označenog sintagmom *studia humanitatis*.

3.

Temeljne značajke novovjekovnoga, humanističkog pristupa gramatici u odnosu na srednjovjekovni dadu se sažeti u ove bitne odrednice: napušta se spekulativan pristup temeljen na logici; napušta se pisanje komentara uz starije

¹² Ovaj svezak spominje Marulić u samom tekstu oporuke, usp. P. Kolendić, n. dj. (1), str. 13.

¹³ Možda isto što i *Senece opera* u odjeljku *Philosophi et oratores* Marulićeva popisa?

¹⁴ Možda isto što i *Manipulus curatorum* u odjeljku *Ecclesiastici* Marulićeva popisa, kojemu djelu je auktor *Guido de Monte Rocherii* ili *de Monte Rotierii* (Guido de Montrocher), teološki pisac iz 14. st. (za podatke o ovom auktoru zahvaljujem g. Karlu Budoru).

¹⁵ Možda isto što i *Super quasdam orationes Ciceronis notanda* ili *Super quasdam orationes eiusdem plenius* iz odjeljka *Comenta* Marulićeva popisa?

gramatike, a umjesto toga pišu se novi priručnici; osobito se uvažavaju novo-otkriveni tekstovi rimskih auktora (Varon, Valerije Prob - zapravo njegova *pseudepígrapha* -, Kvintilijan, Diomed, Harizije i dr.); učenje latinske gramatike usko je prepleteno s proučavanjem antičkih književnih tekstova;¹⁶ napokon, kao krupna novost uvodi se učenje grčkoga.

Među svescima Marulićeva odjeljka *Gramatici* jedni pripadaju gramatičkim priručnicima, a drugi su neke vrste rječnika. Gramatičke priručnike podijelit ćemo prema uopćenoj kronologiji u tri skupine:

Antika:

Varro De lingua latina

Diomedes et alij quidam gramatici

Srednji vijek:

Doctrinale

Humanizam:

Cornu copie

Tortellius item Junianus

Laurentii Vallensis Elegantie

*Erothemata cum interpretatione latina*¹⁷

Compendium elegantiarum Valle

Marulić, reklo bi se, posjeduje skroman fundus antičkih gramatičara, od srednjovjekovnih djela samo jedno (ali važno), dok su novovjekovni priručnici daleko najbrojniji. No nazočnost Varonova i Diomedova djela znak je, svakako, zanimanja za antičke gramatičare nepoznate srednjovjekovlju. Začudo, nigdje se ne navodi Kvintilijanovo djelo *De institutione oratoria*, koje je bilo zanimljivo i zbog gramatičkih podataka, a ne samo kao prvorazredni retorički i odgojni auktoritet.

U humanističkoj je školi od antičkih gramatičara, nakon elementarne obuke uz pomoć priručnika kao što je pseudo-Donatova *Ars minor*, u nastavi osobito bio omiljen Priscijan, čije ime nije navedeno u Marulićevoj knjižnici, osim ako se možda njegova *Institutio de arte grammatica* nalazila u svesku *Diomedes et alij quidam gramaticii* (postoji npr. mletačko izdanje tiskano oko 1475. u kojem se na prvom mjestu nalazi *Diomedes*, *De arte grammatica*, zatim *Phocas*, *De nomine et verbo*, zatim *Prisciannus*, *Epitoma* itd.).¹⁸

¹⁶ U skladu s Kvintilijanovom definicijom, po kojoj gramatika obuhvaća dva područja: »recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem«, usp. *Inst. or.* 1,4,2.

¹⁷ U zadarskom rukopisu i u Kolendića pogrešno piše *Erethomata...*; u Račkoga *Erathomata...*; *Inventarium* navodi *Erothemata de interpretatione latina*.

¹⁸ Usp. Josip B a d a l i ć, *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj (Djela JAZU, knj. 45)*, Zagreb 1952, pod. br. 391.

Od srednjovjekovnih gramatičkih priručnika osobito se otpornim na promjene u gramatičkoj doktrini i pedagoškoj praksi pokazao upravo *Doctrinale* Alexandera de Villedieuua (*Alexander de Villa Dei*, oko 1170 - oko 1250), napisan krajem 12. st., koji se široko rabio sve do kraja 16. st.¹⁹ Posrijedi je versificirana latinska gramatika koja u 2645 heksametara obrađuje vrste riječi, morfologiju, sintaksu, prozodiju i metriku. Svoju dugovječnost djelo je zacijelo imalo zahvaliti podrobnosti s kojom je građa obrađena i činjenici da je u usporedbi s Priscijanom bilo »osuvremenjeno« (tj. uključivalo je leksik i gramatičke osobitosti srednjovjekovnoga latiniteta) a svakako je njegovu održanju uvelike pomoglo to što je napisano u stihovima, zbog čega je bilo prikladno za memoriranje, tj. za školsku uporabu.

U Marulića ne nalazimo prvu novovjekovnu latinsku gramatiku, sažeti priručnik Guarina iz Verone (1374-1460) *Regulae grammaticales*, napisanu u prvoj polovici 15. st.²⁰ Nema ni drugog važnog gramatičkog djela, zapravo prve obuhvatne humanističke gramatike latinskoga jezika: *Rudimenta grammatices* Niccolò Perottija (1429-1480), tiskane prvi put 1473. No u odjeljku *Gramatici* nalazimo, bez oznake auktora, naslov *Cornu copie*: to i nije gramatički priručnik u užem smislu, nego Perottijevo djelo *Cornucopiae sive commentarii linguae Latinae*, vrlo podroban komentar Marcijalovih djela, u kojem se antički tekst tumači gotovo od riječi do riječi, uz obilnu uporabu citata iz brojnih rimskih i grčkih pisaca. Djelo je ostalo nedovršeno, a tiskano je postumno (1489). Iscrpno kazalo omogućivalo je korisnicima da se knjigom služe kao svojevršnim enciklopedijskim priručnikom latinskoga jezika, a ujedno ju je učinilo rado rabljenim školskim pomagalom u nastavi gramatike i tumačenju antičkih pisaca.²¹

Lorenzo Valla (1407-1457) bez sumnje je, zajedno s Angelom Polizianom, najvažniji petnaestostoljetni predstavnik latinske filologije. Njegovo najglasovitije djelo jesu *Elegantiae linguae Latinae* (tiskano prvi put 1471, a do 1536. doživjelo najmanje 59 izdanja). Valla je svojim djelom htio obnoviti klasičku čistoću latinske gramatike, frazeologije i stila kakva je postojala prije nego što su je iskvarili »barbari«. Prvi je nakon Priscijana uveo običaj da svoje tvrdnje potkrepljuje navodima iz antičkih auktora, no nije nekritički prihvaćao sve što je nalazio kod starih,

¹⁹ Njegov je devetnaestostoljetni izdavač D. Reichling pobrojio 250 rukopisa i 300 izdanja do 1588. godine (djelo je objavljeno u XII. svesku zbirke *Monumenta Germaniae Paedagogica*, Berlin 1893).

²⁰ Guarino iz Verone naveden je u odjeljku *Philosophi et oratores* (*Guarini Veronensis quaedam opera*). No kao *Guarinus Veronensis* bilježili su se i Guarino Guarini i sin mu Battista Guarini.

²¹ Osnovne podatke o Perottiju i njegovim djelima daju P. F. G r e n d l e r, n. dj. (5), str. 173-174, i J. P. S u l l i v a n, *Martial: The unexpected Classic (A Literary and Historical Study)*, Cambridge 1991, str. 265-266. Ovdje vrijedi podsjetiti kako nam je odnedavno iz glasgowskoga rukopisa, koji je pronašao D. Novaković, poznat niz Marulićevih epigrama u najboljoj marcijalovskoj tradiciji; interes našega humanista za rimskog satiričara potvrđuje i naslov *Martialis cum comento* u odjeljku *Poetae*.

nego je znao izraziti neslaganje i s takvim auktoritetima kao što su za ostale humaniste bili Priscijan, Donat, Servije, Pompej Fest, Nonije Marcel. Svoje djelo vidio je Valla kao obnovu onoga pristupa latinskom jeziku što ga je u antici razradio Marko Terencije Varon, a sam je osobito - više nego Cicerona - cijenio Kvintilijana. U glasovitim predgovorima pojedinim knjigama svojega djela Valla raspravlja o važnim pitanjima, pa tako i o odnosu kršćanina prema čitanju poganske književnosti (predgovor IV. knjizi): zalaže se za prihvaćanje svih humanističkih disciplina i njihovih dostignuća, s time da se ispune kršćanskim sadržajem.²²

Kako su *Elegantiae* zbog vrlo velika opsega bile nepraktične za školsku nastavu, priređeno je nekoliko skraćenih izdanja. Jedno je već 1475. objavio *Bonus Accursius*, koje je do 1500. bilo pretiskano deset puta. Devedesetih godina Antonio Mancinelli objavio je dvije sažete verzije: *Elegantiae lima* i *Elegantiae portus*; u ovom drugom djelu nije samo sažeo Vallinu građu, nego ju je iznio poredanu po abecedi.²³ Ne može se utvrditi je li Marulić imao neko od tih izdanja, i koje, ali svakako valja upozoriti na naslov *Compendium Elegantiarum Valle*; nije isključeno, znajući za Marulićevu sklonost sastavljanju kompendija, da je možda i sam sastavio taj sažetak. Kako bilo da bilo, nazočnost Vallina djela u dvjema varijantama važan je indikator Marulićeva zanimanja za tog auktora, čije *Elegantiae* uistinu znače prekretnicu u humanističkoj filologiji.

Marulićev primjerak Tortellijeva djela *De orthographia dictionum e Graecis tractarum* sačuvan je do danas (nalazi se u knjižnici Dominikanskoga samostana u Splitu). Prvo je izdanje objavljeno 1453, a Marulićevo potječe iz 1479. Djelu je svrha standardizirati latinsko pisanje grčkih riječi i osobnih imena, što su se osobito često koristila u poeziji. O Marulićevu zanimanju za transliteriranje iz grčkoga u latinski svjedoči još jedan naslov u popisu: *Vocabula ex greco derivata*. Napokon, možda nije bez značenja i to što je na jednoj praznoj stranici Tortellijeve knjige Marulić prepisao pismo Bartolomea della Fonte (*Bartolomeus Fontius*); u pismu se doduše raspravlja o rimskim mjerama, ali u ovom kontekstu zanimljivo je da se taj firentinski humanist, Marulićev suvremenik, među ostalim bavio i emendacijom tekstova rimskih pisaca upravo uspoređujući grafiju grčkih riječi u njihovim djelima s grčkim izvornim pisanjem.²⁴

Najznačajnija novost što ju je humanizam uveo na području gramatičkog obrazovanja svakako je učenje grčkog jezika. Krajem 14. st. bizantski je humanist Manuel Hrisolora za svoje talijanske učenike sastavio grčku gramatiku s

²² Vallini predgovori tiskani su u knjizi *Prosatori latini del Quattrocento*, a cura di Eugenio G a r i n, Milano - Napoli 1952, str. 594-631 (s usporednim talijanskim prijevodom).

²³ Usp. P. F. G r e n d l e r, n. dj. (5), str. 192. Najpoznatija je skraćena verzija što ju je priredio Erazmo Roterdamski: *Paraphrasis seu potius epitome ... in elegantiarum libros Laurentii Vallae* (prvo izdanje 1529).

²⁴ Nije nam uspjelo utvrditi tko je *Junianus*, koji se u odjeljku *Gramatici* spominje zajedno s Tortelijem; *Inventarium librorum* bilježi: *Junianus Vocabulista*.

naslovom *Erotemata (Pitanja)*, u kojoj je pokušao pojednostavnjeno, u obliku pitanja i odgovora, izložiti složenu gramatičku građu, no djelo je napisao na grčkom jeziku. Guarino Guarini priredio je skraćenu verziju toga priručnika i preveo je s grčkoga na latinski; ta je gramatika prvi put objavljena 1475. kao dvojezično izdanje. Nakon pada Bizanta priručnike za početno učenje grčkoga napisala su (opet na grčkom) još dva bizantska auktora, izbjeglice koje su utočište našle u Italiji: Konstantin Laskaris i Teodor Gaza. Laskarisova *Epitome* tiskana je prvi put 1476. Godine 1480. pretiskao ju je *Bonus Accursius*, dodavši usporedni prijevod na latinski (prevoditelj je bio Giovanni Crastone). Nakon još jednog izdanja u Vicenzi 1489. Laskarisovo je djelo u dvojezičnoj verziji godine 1495. tiskao u Mecima glasoviti humanist i tiskar Aldo Manuzio, dopunivši ga kratkim uvodom o grčkom alfabetu i malim izborom jednostavnih grčkih tekstova, također s latinskim prijevodom. Naslov je njegova izdanja *Constantini Lascaris Erotemata cum interpretatione latina*. Taj se naslov od riječi do riječi poklapa s onim što je naveden u Marulićevu odjeljku *Gramatici*.²⁵

Prigoda je napomenuti da su razmjerno malobrojni, naročito u 15. st., bili humanisti koji su grčka djela mogli čitati u izvorniku. Zanimanje za grčku književnost stoga se zadovoljavalo brojnim prijevodima. Zahvaljujući nastojanjima upravo Hrisolore i njegovih učenika (među kojima se prevoditeljskom djelatnošću osobito istaknuo Leonardo Bruni), do otprilike 1475. većina grčkih auktora, uključujući i crkvene oce, bila je dostupna u latinskom prijevodu. Vrijedna je najveće pozornosti činjenica da u Marulićevoj knjižnici nalazimo znatan broj grčkih auktora (očito u latinskom prijevodu); poimenice ćemo ih spominjati govoreći o ostalim disciplinama *studia humanitatis*.

U drugu vrstu odjeljka *Gramatici*, u priručnike rječničkoga tipa, pripadaju:

Nonius Marcellus et Festus Pompeius
Juris consulti de verborum significatione
Vocabula per ordinem collecta
*Vocabula de greco deriuata*²⁶

Sekst Pompej Fest rimski je gramatičar iz 2. st., koji je dobio nadimak *epitomator* jer je sastavio izvatke iz djela *De significatu verborum* Verija Flaka iz 1. st. (to je rječnik rijetkih riječi popraćen etimološkim i antikvarskim tumačenjima). Nonije Marcel, rimski leksikograf i gramatičar iz 4. st., ostavio je djelo *De compendiosa doctrina*, u kojem se u prvih dvanaest knjiga raspravlja o raznim gramatičkim pitanjima, a preostalih osam ispunjeno je prikazima

²⁵ Za pregled humanističkoga upoznavanja s grčkim i za podatke o izdanjima grčkih gramatika usp.: Anthony G r a f t o n and Lisa J a r d i n e, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, London 1986, str. 99-106.

²⁶ U odjeljku *Gramatici* naveden je i naslov *Eleganter dicta ex auctoribus*, no mi smo ga uvrstili u zbirke sentencija u 7. poglavlju ovoga rada.

raznovrsnih realija (npr. odjeća, oružje, vrste brodova). Važna je osobina djela da se svaka tema ilustrira citatima iz starijih auktora (ukupno 41 citirani pisac). Djelo je u 15. st. tiskano pod nešto drugačijim naslovima (*De proprietate Latini sermonis, De proprietate sermonum*).

Naslov *Juris consulti de verborum significatione* možda označuje djelo Maffea Vegia *De verborum iuris significatione*. Od istog auktora Marulić još posjeduje *Carmina et dialogi* (navedeno u rubrici *Poetae*).

Vocabula per ordinem collecta suviše je općenit naslov za bilo kakve zaključke. Možemo samo pretpostaviti da je takav abecedni popis možda Marulićevo djelo; primijetimo i to da naslov podsjeća na sadržaj Mancinellijeva drugog sažetka Valle (*Elegantiae portus*).

4.

Danas možda najutjecajnije odrednice humanizma kao kulturnog i povijesnog fenomena dao je Paul Oskar Kristeller: on u brojnim svojim djelima dokazuje kako humanizam u prvom redu valja definirati kao dio retoričke tradicije koja je trajno određivala zapadnu civilizaciju još od antike.²⁷ Srednjovjekovlje je suzilo golemo antičko retoričko nasljeđe na samo tri grane: *ars poetriae*, *ars dictaminis* i *ars praedicandi*, fragmentiralo i shematiziralo teoriju, razmjerno dobro čuvajući samo jedan od pet klasičkih dijelova retorike: *elocutio*. Iako humanizam, kako nas upozoruju znalci poput Kristellera, ne znači drastičan raskid sa srednjovjekovljem, u koje je i sam dijelom ukorijenjen, ipak se danas, slijedom iznimno utjecajnih studija spomenutoga znanstvenika, upravo u obnovi klasičke retoričke tradicije vide presudni poticaji obrazovnom i kulturnom programu obuhvaćenu sintagmom *studia humanitatis*. Indikativno je da jedan od uglednih novijih proučavatelja humanističkog školstva ističe kako bi se kao simboličan datum početka renesansnog latinskog obrazovanja mogao uzeti svibanj 1420. jer je tada veronska komuna angažirala glasovitoga Guarina Guarinija da predaje retoriku i da tumači svojim učenicima Ciceronove govore i pisma.²⁸

Od stavova samih humanista dostajat će da navedemo kako je Petar Pavao Vergerije u svom utjecajnom traktatu *De ingenuis moribus* (1402-3) ustvrdio da govorništvo, zajedno s moralnom filozofijom i poviješću, čini srž humanističkoga obrazovnog programa te kako je Bartolomeo Fazio (1400-1457) u djelu *De viris aevi sui illustribus* većinu humanista svojega vremena svrstao u poglavlje *De oratoribus*.²⁹

²⁷ Usp. npr. P. O. K r i s t e l l e r, *Renaissance Thought: The Classic, Scholastic, and Humanistic Strains*, New York 1961, osobito pogl. I. i V. Za kratak pregled usp. A. R a b i l J r., *Preface*, tiskan u sva tri sveska zbornika *Renaissance Humanism* (n. dj., 5), str. XII-XIII.

²⁸ Usp. P. F. G r e n d l e r, n. dj. (5), str. 127.

²⁹ O važnosti retorike za humanizam usp. i: Hanna H. G r a y, »Renaissance Humanism: The Pursuit of Eloquence«, *Journal of the History of Ideas*, 24 (1963), str. 497-514.

Glavni je poticaj obnovi zanimanja za retoriku dalo otkriće Ciceronovih govora te njegovih i Kvintilijanovih teorijskih djela o retorici. U njima humanisti nisu otkrivali samo pravila umijeća, upute i predloške, nego - naročito u Ciceronovu spisu *De oratore* i Kvintilijanovoj *Institutio oratoria* - cjelovit program odgoja i obrazovanja svestrane, etične ličnosti, sposobne za skladan život u zajednici i za javno djelovanje. Da bi mogla obavljati svoju višestruku funkciju, retorika je od srednjovjekovne *ars orandi* morala (ponovno) postati ciceronovska *ars docendi, delectandi, movendi*.

U Marulićevo vrijeme možemo u humanističkom zanimanju za retoriku razaznati pet područja, pet svojevrsnih žanrova, od kojih neki imaju i podvrste. To su: teorijski spisi o retorici, govori, pisma, komentari i kompendiji ili epitome.

Uz brojne i opsežne teorijske spise auktoriteta kao što su Ciceron i Kvintilijan, nije začudno što su se humanisti rijetko upuštali u pisanje novih djela takve vrste. Umjesto toga radije su popunjavali praznine u onim žanrovima gdje je klasička tradicija bila siromašna: sastavljali su kompendije i komentare klasičkih djela te priručnike o pisanju pisama. Govori su, dakako, bili vrlo živ književni oblik u humanizmu, s osobitom podvrstom što su je činile propovijedi. I na području epistolografije također su se zbilja brojna važna otkrića novih tekstova, koja su opet potaknula iznimno opsežnu humanističku produkciju i sklonost prikupljanju zbirki pisama.

U Marulićevoj knjižnici zatječemo djela iz svih spomenutih retoričkih žanrova (u našoj razdiobi nećemo se pridržavati Marulićeve podjele, koju je lako konzultirati u Kolendićevo izdanju):

Spisi o teoriji govorništva:

Rhetorica noua et vetus

De oratore eiusdem (i. e. Marci Tulij) (*Inv.*)

»Nova« i »stara« retorika jesu, dakako, Ciceronov spis *De inventione* i pseudo-Ciceronova *Rhetorica ad Herennium*. Oba su djela bila vrlo raširena tijekom srednjovjekovlja, a nastavila su se koristiti i u humanističkim školama.³⁰ *De oratore* je bio zagubljen stoljećima; pronašao ga je 1421. u Lodiju (jugoistočno od Milana) Geraldo Landriani. Pravila i definicije učili su se iz prvih dvaju djela na početničkoj razini retoričkoga školovanja, dok je *De oratore* bio namijenjen višem stupnju obrazovanja. Marulić je *De inventione* posjedovao i u pokraćenoj verziji (*Retorice nove compendium*).

³⁰ Indikativno je da je *Rhetorica ad Herennium* nakon prvog izdanja u Mlecima 1470. do kraja stoljeća imala još barem 28 izdanja u Italiji (usp. P. F. G r e n d l e r, n. dj., 5, str. 214).

Govori:

Tulij Orationes forenses

Orationes Marci Tulij (Inv.)

Tulij Philippice

Declamationes Quintiliani, volumen unum

Plinij Panegiricus ad Traianum

Isocratis Oratio de regno

Orationes ex Egesippo De excidio Hierosolimitano

Orationes ex Laurentio Vala de greco in latinum (Inv.)

Karakteristično je za humanističku knjižnicu da u njoj od antičkih auktora najbolje bude zastupljen Ciceron. Upravo je tako u Marulićevu popisu knjiga kao cjelini, a tako je, naravno, i u ovom odsječku. Marulić je dakle posjedovao dvije ili tri knjige Ciceronovih govora (nemoguće je razlučiti odnose li se različiti naslovi što ih donose *Repertorium /Tulij Orationes forenses/* i *Inventarium /Orationes Marci Tulij/* na dvije knjige ili na jednu te istu). Jedna od njih sadržavala je glasovite Filipike.

Ponoviti nam je napomenu kako začudo na popisima ne nalazimo humanizmu toliko važno Kvintilijanovo djelo *De institutione oratoria*, dok zatječemo kudikamo manje zanimljive *Deklamacije*; posrijedi su dvije zbirke govora o fiktivnim pravnim slučajevima, koji su služili kao školske vježbe; obje su se zbirke još od kasne antike smatrale Kvintilijanovim djelima (danas se općenito drži da tzv. *Declamationes maiores* nisu Kvintilijanove, a tzv. *Declamationes minores* mogle bi potjecati iz njegova pera).

Osim pronalaska brojnih Ciceronovih govora, jedno od najznačajnijih humanističkih otkrića na području govorništva bili su *Panegyrici Latini* (rukopis je 1433. u Mainzu pronašao Giovanni Aurispa). Na prvom mjestu u toj zbirci od 12 govora nalazi se *Panegirik Trajanu* Plinija Mlađega. Taj se govor odlikuje naglašenom ampuloznošću i svakovrsnim retoričkim efektima, no sadrži i vrijedne povijesne podatke.

Vrlo je znakovita nazočnost grčkoga govornika Isokrata u Marulićevoj knjižnici; posrijedi je ne samo jedan od najvršnjih grčkih govornika i profesora govorničkoga umijeća (kojemu se i Ciceron divio), nego i jedan od humanistima najomiljenijih auktora (od grčkih govornika po tome se s njime može mjeriti samo Demosten). Razlozi toj popularnosti ne nalaze se toliko u inače iznimno visokim formalnim odlikama Isokratovih govora, nego nadasve u njihovu naglašeno moralističkom sadržaju (osobito su omiljeni bili govori *Demoniku* i *Nikoklu*). Isokrat se u renesansi čitao u prvom redu kao auktoritet u moralnoj filozofiji, a ne kao retorički uzor. Nadalje, Isokratovi govori bili su u nastavi grčkoga vrlo često prvi ozbiljni tekstovi koji su se čitali u izvorniku nakon elementarne gramatičke pouke. Dakako, iz istih razloga rado su ih prevodili na latinski. Govor *Nikoklu* (koji se krije iza latinskoga naslova *De regno* u Marulićevu popisu) tako je već

do 1460. imao četiri latinske verzije; u njemu se opisuju mudrost, umjerenost, pravednost i blagost što ih mora posjedovati valjan vladar.³¹

Preostale dvije knjige s našega popisa sadržavale su, čini se, izvatke iz povijesnih djela u kojima su sadržani govori. Zagonetni *Egesippus* (koji se spominje u odsječku *Historici*) zapravo je, kako je upozorio D. Novaković, ime tobožnjega sažimatelja i prevoditelja djela Josipa Flavija (posrijedi je iskrivljen oblik grčkoga imena *Iósepos*).³²

Napokon, ponovni spomen Lorenza Valle zacijelo se odnosi na koji od njegovih prijevoda s grčkoga; na osnovi samoga podatka iz postumnoga popisa teško je reći koje djelo je bilo posrijedi (možda izvaci iz Tukididove povijesti? - u odjeljku *Historici* Marulić navodi: *Thucididis excerpta*). Valla je na latinski prevodio Homera, Herodota, Tukidida, Ksenofonta i Ezopove basne.

Komentari:

Super quasdam orationes Ciceronis notanda

Super quasdam orationes eiusdem plenius

Antonius Luscus Super orationes Tulij (Inv.)

Expositio super nonnullas orationes Ciceronis (Inv.)

Marulić je, kako je razvidno, posjedovao nekoliko svezaka komentara uz Ciceronove govore. Spominje sa samo jedan, no uistinu važan auctor. Antonio Loschi (1368-1441) iz Vicenze bio je učenik Coluccia Salutatija, pisac jedne tragedije, brojnih pjesama političkoga i inog sadržaja; za papinsku kancelariju sastavio je nove obrasce za pisanje dokumenata, nastojeći u njih unijeti eleganciju ciceronovske latinštine. No najvažnije njegovo djelo jest *Inquisitio super XI orationes Ciceronis*, napisano u Paviji između 1390. i 1396 (desetljeće prije nego što je Poggio pronašao komentar Askonija Pedijana uz Ciceronove govore). Loschijevo djelo prvi je uopće komentar klasičkih govora napisan nakon antičkoga razdoblja; k tome, raščlanjujući Ciceronove govore on u njima traži praktičnu primjenu načela i pravila što ih sadrže antički retorički priručnici. Smatrao je da upravo primjenom klasičkoga retoričkog pojmovnika u analizi Ciceronovih govora može učenicima najbolje protumačiti retoriku i naučiti ih da se njome kreativno služe. Odjek Loschijeva traktata bio je velik: potaknut njime Gasparino Barzizza počeo je držati predavanja o Ciceronovim govorima u Padovi, utjecao je na Leonarda Brunija, divio mu se Enea Silvio Piccolomini.³³

³¹ O Isokratovoj renesansnoj fortuni temeljna je studija: L. G u a l d o R o s a, *La fede nella Paideia: Aspetti della fortuna europea di Isocrate nei secoli XV e XVI*, Roma 1984.

³² Usp. D. N o v a k o v i ć, »Šižgoričeve i Marulićeve latinske pjesme o apostolima«, *Colloquia Maruliana* II, Split 1993, str. 42, bilj. 10.

³³ Govori koje je Loschi analizirao jesu: *De imperio Cn. Pompei, Pro Milone, Pro Plancio, Pro Sulla, Pro Archia poeta, Pro Marcello, Pro Ligario, Pro rege Deiotaro, Pro Cluentio, Pro Quinctio, Pro Flacco*. Za osnovne podatke o Loschiju usp. *Il pensiero pedagogico dello umanesimo*, a cura di Eugenio G a r i n, Firenze 1958, str. XXVIII; J. M o n f a s a n i, n. dj. (5), str. 188.

Prozna pisma:

Epistole electe De familiaribus Ciceronis

Tulij Epistole familiares cum comento

Epistole Plinij Junioris

Epistole Phalarij Tyrani

Epistole Symachi

Epistole Leonardi Aretini

U srednjem vijeku školskoj su uporabi bile poznate samo dvije zbirke antičkih pisama: Senekina pisma Luciliju i prvih stotinu pisama Plinija Mlađeg. Petrarca je 1345. pronašao Ciceronove *Epistulae ad Atticum*, a zahvaljujući poticaju Coluccia Salutatija pronađene su 1392. i *Epistulae ad familiares*. Ova je druga zbirka, koja sadrži čak 426 pisama, bila vrlo omiljena u humanističkim školama, toliko da su učenici mnoga pisma učili naizust. Razlozi takva uspjeha *Pisama prijateljima* leže zacijelo u iznimno široku rasponu sadržaja (od uputa političke naravi do instrukcija o domaćinstvu) i raspoloženja (od patetičnog do zabavnog). Stoga se u zbirci moglo naći uzor kako pisati o gotovo svakoj temi i u gotovo svakoj prigodi. Ciceron pak kao vrhunski stilist primjerom pokazuje kako se tako reći o svakoj temi može pisati uglađenim i biranim stilom, k tome prožimljući izraz dostojanstvom i uzvišenošću osjećaja; a sva su ta svojstva humanisti osobito cijenili. (Dakako, Ciceron je dobar dio pisma iz spomenute zbirke napisao očekujući i priželjkujući da ih čita širi krug čitatelja, pa je pomno pazio da njihovu jezičnu i stilsku dotjeranost.) Pedagošku vrijednost *Pisama prijateljima* humanizam je nadasve nalazio u tome što se na njima moglo pokazati kako je očuvanje osobnoga moralnog kodeksa ostvarivo i u životu pojedinca koji se nije povukao od svijeta nego je društveno djelatan. Marulić je posjedovao, čini se, čak dva sveska *Pisama prijateljima*, od kojih je onaj s komentarom naveden u odjeljku *Philosophi et oratores*.

U njegovoj knjižnici nalazimo i drugu humanistima osobito omiljenu zbirku pisama, onu kojoj je auktor Plinije Mlađi. Sve do početka 15. st. bilo je poznato stotinu Plinijevih pisama, zatim je otkriveno osam knjiga, a na samom kraju 15. st. u Parizu je deset knjiga njegovih pisama (to je i naš današnji korpus) pronašao franjevac Gioconda iz Verone (*editio princeps* objavljena je u Mlecima kod Alda Manuzia 1508). Plinijeva pisma, od kojih bismo mnoga mogli nazvati esejima, oduvijek su zanimljivo štivo, a zbog književne dotjeranosti i široka raspona tema također su služila kao školsko štivo i predložak; uz to sadrže - naročito korespondencija s Trajanom - zanimljive povijesne podatke.

Pod imenom Falarida, okrutnoga tiranina Akraganta na Siciliji iz 6. st. prije Krista, sačuvala se zbirka od 148 pisama koja su u latinskom prijevodu tijekom 15. i 16. st. bila vrlo rašireno štivo.³⁴

³⁴ Tek je početkom 17. st. Richard Bentley dokazao da je riječ o apokrifima koje je sastavio neki sofist, vjerojatno u kasnoj antici.

Kvint Aurelije Simah, najpoznatiji rimski retor iz druge polovice 4. st. i ujedno izraziti protivnik kršćanstva, ostavio je, među ostalim djelima, zbirku pomno sastavljenih pisama, raspoređenih po uzoru na Plinija Mlađeg (devet knjiga privatne i jedna službene korespondencije).

Od bogate humanističke epistolografske produkcije u Marulića nalazimo samo pisma Leonarda Aretina (tj. Brunija). Važnost njegova bogatog epistolara ističe E. Garin, napominjući kako se u tim pismima odražavaju kulturni interesi njegova vremena.³⁵ Marulićevo zanimanje za ovog auktora potvrđuje još jedan njegov naslov u skupini *Philosophi et oratores: Leonardi Aretini Isagoicum*.

Napokon, možda bismo u Marulića mogli naći i jedan novovjekovni priručnik za pisanje pisama, ako je *Sinonima et epitheta* (u popisu stoji: *Sinonima et epitheta et Valerij Maximi compendium per Marcum Marulum*) jedan od brojnih naslova pod kojima je izlazilo djelo *De prosynonymis* ili *Synonima sententiarum* Stefana Fieschija (*Fliscus*) iz Soncina (oko 1400 - 1462). Djelo je nastalo u Mlecima 1437. a imalo je 38 inkunabulskih izdanja. Po sadržaju je svojevrsna vježbenica za sastavljanje elokventnih pisama i govora na latinskom: polazi se od rečenice na talijanskom, koja se prevodi višekratno na latinski, svaki put u sve složenijem i stilski razrađenijem obliku. Vrijedi napomenuti da je Fieschi 1441. bio dubrovački kancelar, a od 1444. do 1459. predavao je u dubrovačkoj školi.³⁶

Humanisti su se zanimali i za govornička djela patrističke književnosti, u prvom redu dakako za propovijedi. Srednji vijek poznavao je samo manji broj takvih djela, uglavnom sv. Grgura Nazijanskoga i sv. Ivana Zlatoustoga. U 15. st., zahvaljujući zauzetosti Leonarda Brunija, Ambrogia Traversarija, Grgura Trapezunčanina i još nekolicine humanista, preveden je, a zatim i objavljen, velik broj djela grčkih otaca: tako su već sredinom stoljeća u latinskim prijevodima (rukopisima) bila dostupna sva djela Bazilija, Grgura Nazijanskoga, Grgura iz Nise, Ivana Zlatoustoga i dr. U odjeljku *Ecclesiastici* Marulić je nabrojio više propovjedničkih djela crkvenih otaca. Zanimanje za njih mogli bismo dakle objasniti ne samo snažnom Marulićevom vjerskom motiviranošću, nego i humanističkim nagnućem da se u svemu, pa tako i u vjerskoj književnosti - a onda i u njezinim retoričkim vrstama - teži k izvorima. No isto onako kao što među knjigama iz područja retorike nisu navedena djela suvremene retoričke teorije, tako ni među crkvenim piscima i propovjednicima nema nijedne *ars praedicandi*. Zamijetiti je ipak da je Marulić posjedovao propovjednička djela svojih suvremenika Roberta Caracciola i Rabljanina Martina Nimore. Evo dotičnih naslova iz skupine *Ecclesiastici*:

Sanctus Bernardus super Cantica canticorum
Eiusdem (i. e. Augustini) *Sermones ad heremitas*

³⁵ Usp. E. G a r i n, n. dj. (22), str. 42.

³⁶ O Fieschiju usp. P. F. G r e n d l e r, n. dj. (5), str. 210-211.

Omelie Origenis
Sermones S. Leonis pape
Sermones S. Effren heremite
Opera Sancti Basilij Magni
Sermones festiui fratris Roberti
Sermones quidam Sancti Joannis Chrysostomi
Sermo de passione Domini per Nimerium, Arbensem archidiaconum

Vrijedi na kraju podsjetiti da se Marulić i sam, po humanističkom običaju, okušao u govorničkoj praksi: poznato je da je još kao mladić održao govor u pohvalu dužda Nikole Marcella, za koji možemo pretpostaviti da je pripadao u tzv. *genus demonstrativum*.³⁷ Sačuvana nam je njegova propovijed s temom Posljednjega suda, koja se odlikuje stilskom vrsnoćom i u kojoj se mogu raspoznati signali auktorove upućenosti u srednjovjekovno i humanističko propovjedničko umijeće.³⁸ Što se tiče Marulićevih pisama, istaknuti je ponajprije *Poslanicu papi Hadrijanu VI*, retorički dotjeran tekst, koji tek očekuje interpretaciju iz toga očišta. Marulić je njegovao i dopisivanje s brojnim prijateljima, sastavljajući poslanice u stihu i prozi. Od zacijelo velika broja njegovih pisama poznato nam je, nažalost, tek nekoliko, na osnovi kojih ne bi bilo uputno izvoditi dalekosežnije zaključke; no činjenica da jedno pismo Jakovu Grasolariju sadrži i svojevrsnu raspravu o prijateljstvu i o Posljednjem sudu upućuje nas na pomisao kako je Marulić svjesno literarizirao i svoju privatnu korespondenciju. Općenito govoreći, Marulićevo poznavanje i primjena retoričkoga umijeća još je uvelike neistraženo područje.

5.

Zanimanje za povijest jedna je od ključnih značajki humanizma, a nastava povijesti najdalekosežnija inovacija koju je doživio onodobni školski *curriculum*. Unošenje povijesne dimenzije u svaku temu, smještanje svake pojave u pripadajući joj vremenski okoliš, upravo je to ona *differentia specifica* koja bitno dijeli novi svjetonazor od srednjovjekovnoga. Humanistički odnos prema historiografiji umnogome je odredio Petrarca: on ju je vidio u prvom redu kao biografski žanr i kao izvor primjera, a pripisivao joj je trostruku zadaću: moralnu, estetsku i kritičku (tj. ona mora poslužiti unapređenju čitateljeve kreposti, poučiti ga dobru stilu i iznijeti mu istinu o prošlim zbivanjima). Sam je napisao dva povijesna djela: *De viris illustribus* i *Rerum memorandarum libri IV*.

³⁷ Taj govor spominje Franjo Božićević u Marulićevu životopisu; usp. Miroslav Marković, »Poetae Latini Dalmatiae inediti«, *Živa antika*, Skoplje, 2 (1952), sv. 2, str. 293.

³⁸ Usp. moj tekst »Generičke značajke Propovijedi Marka Marulića o Kristovu posljednjem sudu«, *Colloquia Maruliana* III, Split 1994, str. 73-92.

Humanisti su stvorili vrlo širok kanon povjesničara, najprije rimskih, a kako su se umnožavali prijevodi, i grčkih. Tako je npr. Vittorino da Feltre isticao da Livija, Salustija i Cezara treba čitati zbog njihovih stilskih kvaliteta, a Valerija Maksima zbog bogatstva i raznovrsnosti obrađenih tema; Leonardo Bruni u svojoj raspravi *De studiis et litteris liber* preporučivao jednoj ženi, Battisti Malatesta, da čita Livija, Salustija, Tacita, Kurcija Rufa, osobito pak Cezara, »koji u Zabilježkama opisuje svoje poduhvate s vrhunskom lakoćom i dražešću«. Srednjovjekovne kronike humanisti zabacuju kako zbog »barbarske latinštine« tako i zbog toga što drže da su ispunjene lažima i bajkama; treba čitati uzorne antičke povjesničare jer se iz njih, kako u svojem spisu *De ordine docendi et discendi* ukazuje Battista Guarini, uče običaji, zakoni i zasade raznih naroda, promjenljivost ljudske sudbine te kreposti i mane ljudskoga duha.³⁹

U humanističkim školama osobito su bili omiljeni Cezar, Salustije i Valerije Maksim, prvi zbog jasnoće i jezične pravilnosti, drugi zbog sažeta izlaganja i moralističkih refleksija, a Valerije Maksim, koji je i u srednjovjekovlju bio omiljen pisac, zbog toga što je njegovo djelo *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* bilo neiscrpan rudnik primjera kojima su se mogle ilustrirati ljudske kreposti i mane. Poslužio je Petrarki kao uzor i izvor u *Rerum memorandarum libri*, a dobro je poznato kako i Marulićeva *Institucija* mnogo duguje upravo tom aukturu.⁴⁰

Marulićev odjeljak *Historici* obuhvaća čak 22 jedinice, više nego ijedan drugi u skupini *Libri zentilium* (ako računamo da 32 sveska u odjeljku *Philosophi et oratores* ipak pripadaju dvjema disciplinama). Naslove iz te rubrike poredali smo radi preglednosti kronološki, razdvojivši djela koja su navedena zajedno, a pripadaju različitim auctorima.

Herodotus

Thucididis excerpta

Quintus Curtius et Polibius, volumen vnum

Commentaria Cesaris

Aemilius Probus

Salustius, in carta caprina

Suetonius De xij cesaribus et Salustius cum comento

Dionisius Alicarnaseus (Dionisius Alicarnasseus De antiquitatibus Romanorum, Inv.)

Decades Liuij, duo volumina

Valerius Maximus

Idem cum comento

³⁹ Za odnosna mjesta u Brunija i Guarinija usp. E. G a r i n, n. dj. (33), str. 159 i 454.

⁴⁰ Usp. D. N o v a k o v i ć, »Generički kontekst Marulićeve *Institucije*«, u knjizi: Marko M a r u l i ć, *Institucija II* (preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić), Split 1987, str. 9-31.

Sinonima et epitheta et Valerij Maximi compendium per Marcum Marulum
Vite Plutarchi
Suetonius De xij cesaribus et Salustius cum comento
Plinius De viris illustribus et Suetonius De grammaticis
Quintus Curtius et Polibius, volumen vnum
Orationes ex Egesippo De excidio Hierosolimitano
Plinius De viris illustribus et Suetonius De grammaticis
Vegetius de re militari in carta bona
Fenestella De magistratibus
Pomponij Leti Cesares
Sabellicus Ab orbe condito
Marinus Scodrensis De obsidione Scodre

No povijesnih djela nalazima i u skupini *Ecclesiastici*:

Josephus de antiquitatibus Judeorum
Eusebius De temporibus
Augustinus De ciuitate Dei

Navodimo napokon nekoliko naslova koje nalazimo samo u posmrtnom popisu (*Inventarium librorum*):

Plinius Primus De gestis Romanorum (Inv.)
Joseph De bello Judaico (Inv.)
Franciscus Filologus super Plutarchum (Inv.)

Popis je, može se reći, dojmljiv. Obuhvaća niz antičkih (grčkih i rimskih), židovskih i ranokršćanskih te novovjekovnih povijesnih djela.

Od Grka tu su Herodot, Tukidid (izvaci), Polibije, Plutarh (*Usporedni životopisi* i jedan svezak komentara; njihov auktor naveden kao *Franciscus Philologus* možda je Francesco Filelfo ili Francesco Barbaro) te Dionizije iz Halikarnasa (*Stara rimska povijest*).

Rimske povjesničare zastupaju: Cezar, Emilije Prob (to je zapravo Kornelije Nepot),⁴¹ Salustije (zasigurno *Katilinina urota* i jedan svezak s komentarom), Tit Livije, Valerije Maksim (u tri verzije, od kojih je jedna bez bliže oznake, druga je s komentarom, a treća je kompendij što ga je sastavio sam Marulić), Svetonije (*Dvanaest careva* i *O gramatičarima*), Kvint Kurcije Ruf, pseudo-Plinije (*O djelima Rimljana*), još jedan pseudo-Plinije (*O slavnim ljudima*), Vegecije (*O*

⁴¹ Usp. D. N o v a k o v i ć, »Marulićeve starozavjetne ličnosti i antička biografska tradicija«, u knjizi: Marko M a r u l i ć, *Starozavjetne ličnosti* (preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić), Split 1991, str. 33, bilj. 5.

vojnoj vještini) te pseudo-Fenestela. Uočljivo je da od velikih rimskih povjesničara nedostaje Tacit.

Navedena *pseudepigrapha* moguće nam je ovdje barem djelomično razriješiti. Što se tiče naslova *De viris illustribus*, posrijedi je, kako je upozorio D. Novaković, tekst nepoznata auktora *De viris illustribus urbis Romae*, koji se sve do 1579. pripisivao Pliniju, a od te godine, opet pogrešno, Sekstu Aureliju Viktoru.⁴² Fenestela je rimski povjesničar i antikvar iz 1. st., pisac *Anala* od kojih su se sačuvali samo oskudni fragmenti. No pod njegovim imenom tiskano je u 15. i 16. st. djelo *De magistratibus sacerdotiisque Romanorum* Andree Fiocchija (*Floccus*), tajnika pape Eugena IV (1431-1447).⁴³

Židovski i ranokršćanski povjesničari na Marulićevu popisu jesu: Josip Flavije (*O židovskom ratu* i *Židovske starine* te izvaci iz njegovih djela pod imenom tobožnjega Hegesipa), Eusebije iz Cezareje (zacielo njegova *Crkvena povijest*, koju je već oko 400. g. na latinski preveo Rufin iz Akvileje); ovdje uvrštavamo i Augustina, čija *Država Božja* uz mnoge druge ima i izrazito historiografske atribute.

Novovjekovni pisci (Marulićevi suvremenici): Pomponije Let (1427-1497) - njegovo djelo *O carevima* kompendij je rimske i bizantske povijesti, prvi put tiskan postumno, 1493; Marcantonio Coccio Sabellico (oko 1436-1506) - pun naslov izvornika glasi *Rhapsodiae historiarum enneades ab orbe condito ad inclinationem imperii Romani*; djelo obuhvaća povijest od postanka svijeta do 1504; Marin Skadrani (*Marinus Barletius*, Marino Barlezio, oko 1450 - ne poslije 1512) - djelo *O opsadi Skadra* prvi put je objavljeno u Mlecima 1504. godine.

Zamijetiti je da nigdje nisu navedeni npr. firentinski povjesničar Matteo Palmieri, čijim se djelom *De temporibus* Marulić služio pišući *Instituciju*⁴⁴ te Jakov Filip iz Bergama (*Supplementum chronicarum*) i Flavio Biondo iz Forlĳija (*Italia illustrata*) koji su izazvali Marulićevu polemičku reakciju o mjestu rođenja sv. Jeronima (*In eos qui beatum Hieronymum Italum fuisse contendunt*).⁴⁵

Iz opsega svojega biografskog interesa humanisti nisu isključili svetačke životopise, samo što su ih znali bez ustručavanja podvrgnuti sličnoj historiografskoj i filološkoj kritici kao i ostale tekstove (izrazit je primjer Erazmova biografija sv. Jeronima).⁴⁶ Marulićeva pak sklonost hagiografiji bila je motivirana gotovo isključivo vjerski i moralistički. Nesvakidašnji opseg njegove upućenosti u crkvenu

⁴² Usp. D. Novaković, n. dj. (41), str. 31-32.

⁴³ Za krivotvorinu nije kriv Fiochi, koji u djelu spominje i katoličku crkvenu hijerarhiju; usp. M. Schanz - C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, II, 2, München 1935, str. 275.

⁴⁴ Usp. Marko Marulić, *Institucija* I (preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić), Split 1986, str. 435.

⁴⁵ Usp. izdanje latinskog teksta koje je priredio D. Novaković, *Colloquia Maruliana* III, Split 1994, str. 54.

⁴⁶ O tome usp. D. Novaković, »Novi Marulić: *Vita diui Hieronymi* (British Library Ms. Add. 18.029)«, *Colloquia Maruliana* III, Split 1994, str. 21-22.

povijest i živote svetaca razvidan je iz izvora kojima se služio pišući *Instituciju*.⁴⁷ No u oporučnim popisima zabilježen je izrazito malen broj takvih djela:

Compendium vite apostolorum per Marcum Marulum

Vite sanctorum ac sanctorum

Vita Diui Hieronymi (Inv.)

Vita Sanctorum Patrum (Inv.)

Prvi bi se naslov mogao odnositi na Marulićeve stihovane životopise apostola (*De duodecim apostolis*). Za drugi je teško išta poblizje kazati, dok bi treći možda mogao biti Marulićev nedavno otkriveni životopis sv. Jeronima (naslov je identičan prvim riječima naslova u autografu: *Vita diui Hieronymi presbyteri a Marco Marulo edita (...)*). Četvrti je naslov glasovito djelo srednjovjekovne hagiografije *Vitae sanctorum patrum*. Ono započinje životopisima egipatskih pustinjaka, koje je na grčkom sastavio Atanzije iz Aleksandrije u 4. st., a koji su nedugo zatim bili prevedeni na latinski; tijekom stoljećâ nadodavani su novi svetački životopisi, pa su *Vitae* postale vrlo opsežno djelo, uz to neobično rašireno u rukopisima, tiskanim izdanjima na latinskom i u prijevodima, u izvacima rabljeno u školskoj nastavi. U srednjem vijeku pa i renesansi autorstvo se često pripisivalo sv. Jeronimu. Na popisu Marulićevih knjiga, valja primijetiti, nedostaje glasoviti Jeronimov povijesno-biografski spis *De viris illustribus*, na koji se poziva u uvodu svojih *Starozavjetnih ličnosti*.

Napokon, Marulić je imao nekoliko djela povijesnog i biografskog karaktera koja nam nije moguće jednoznačno identificirati, ali njihovi naslovi ipak ponešto kazuju o tome što su sadržavali:

Vita Catonis Vticensis et Catonis prisici et M. Antonij⁴⁸

Repertorium historiarum per alphabetum

Genealogia Judeorum et euangeliorum historie, in quibus conueniunt euangeliste

Razvidan je iz ovoga pregleda Marulićev vrlo izrazit i obuhvatan interes za povijest. Potvrđuju ga uostalom njegova vlastita antikvarna i povijesna djela: *In epigrammata priscorum commentarius, In eos qui beatum Hieronymum Italum fuisse contendunt*; o zanimanju za nacionalnu i zavičajnu prošlost napose svjedoče *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*, dijelovi spomenutog spisa o antičkim natpisima, pa i pismo Marku Prodiću. O poznavanju antičke povijesti može se naći potvrda i u marginalnim bilješkama uz Juditu.⁴⁹

⁴⁷ Usp. »Kratice drugih izvora« i »Popis ostalih izvora« u knjizi: Marko M a r u l i ć, *Institucija* III (preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić), Split 1987, str. 647-650 i 651-662.

⁴⁸ Možda je posrijedi kakav izvadak iz Plutarhovih *Usporednih životopisa*?

⁴⁹ Za pismo Prodiću i bilješke uz Juditu usp. moje radove »Marulićevo pismo bračkom svećeniku Marku Prodiću«, *Colloquia Maruliana* III, Split 1995, str. 103-108; »O marginalnim bilješkama u Juditi«, *Colloquia Maruliana* V, Split 1996, str. 31-56, os. 48-49.

Sasvim je u skladu s onim što znamo o Maruliću da ga zanimaju i suvremena politička i ratna zbivanja, ne samo kao čitatelja. Njegova javna zauzetost iskazuje se u hrvatskim pjesmama *Tuženje grada Hjerolimima*, *Molitva suprotiva Turkom*, neizravno i u *Juditi*, nadalje u latinskim poslanicama papama Hadrijanu VI. i Klementu VII, zacijelo i u izgubljenoj *De pace Italiae carmen heroicum*; privatnu pak zabrinutost upoznali smo iz nedavno otkrivenih pisama.⁵⁰

6.

U srednjovjekovlju čitao se priličan broj antičkih rimskih pjesnika, najčešće Vergilije, Horacije, Ovidije, Juvenal, Perzije, Stacije i Lukan. No pjesništva nema na popisu *septem artes liberales* jer se ono smatralo odvjerkom retorike, filozofije, pa i teologije. Humanisti pjesništvu daju dignitet posebne discipline unutar *studia humanitatis*: sredinom 15. st. ono se uključuje kao samostalno područje i u obrazovni *curriculum*, kako u komunalnim školama tako i u sveučilišnoj nastavi (tako npr. Cristoforo Landino predaje u Firenci od 1452. do 1497. pjesništvo i govorništvo). Od prigovora da poganski pjesnici kvare kršćanske čitatelje humanisti su se uspješno branili alegorijskim tumačenjem, a neki su zastupali mišljenje da je pjesništvo korisno i kad se čita izravno, bez alegoreze, jer iznosi primjere veličajnih djela iz prošlosti te nuka čitatelja da ih nasljeđuje. Svi su pak smatrali pjesništvo odličnim izvorom retoričke naobrazbe.

Marulić smješta rubriku *Poetae* na prvo mjesto u skupini *Libri zentilium* i nabraja u njoj petnaest jedinica. No pjesnička djela nalazimo i u skupini *Ecclesiastici*, a među *Libri zentilium* ponovno i u odsječcima *Epistolae* i *Astronomi*. Napokon, nekoliko važnih novih podataka pruža nam postumni *Inventarium librorum*. Radi preglednosti ovdje ćemo sve naslove rasporediti u skupinu pjesničkih djela i skupinu djela o pjesništvu te ih poredati kronološki.

Pjesnička djela:

Sphaera theorica, Iginus, Aratus, volumen vnum

Virgilius in paruo volumine

Virgilius cum comento

Virgilij Bucholica

Oratius et Juuenalis cum comento

Epistole Oratij poete

Martialis cum comento

⁵⁰ Usp. pismo Jerolimu Čipiku od 19. srpnja 1994, u: Marko Marulić, »Sedam pisama«, *Colloquia Maruliana* I, Split 1992, str. 34-37 (pisma na talijanskom priredio, preveo i bilješkama popratio Miloš Milošević).

Electa ex Marciale et Siluis Statij et Hjgino et quedam ex Platone
Statij Thebais et Achileis et Silue cum comento
Statij Silue et Saphos cum comento et opera Claudiani poete
Oratius et Juuenalis cum comento
Opianus poeta De natura piscium
Ausonij Epigrammata et alia quedam
Statij Silue et Saphos cum comento et opera Claudiani poete
Sedulius, Juuencus, Arator poete
Maphei Vegij Carmina et dialogi
Carmina fratris Baptiste Carmelitani
Libellus Jacobi Boni Epidauri De raptu Cerberi
Mathei Andronici Traguriensis Epitalamium

Djela o pjesništvu:

Seruius super Bucolica et Georgica Virgilij
Idem super Aeneidem
Johannes Bocatius super Dantem (Inv.)
Genealogia deorum quadernus (Inv.)
Libellus De arte metrica
Omnibonus De quantitate sylabarum

Uočljiva je gotovo potpuna odsutnost grčkih pjesnika, pa i Homera, kojega je Marulić ipak naveo u popisu ekscerpiranih auktora u *Repertoriju*.⁵¹

Prvi svezak u našem redosljedju nije naveden u rubrici *Poetae*, nego *Astronomi*, a zacijelo sadrži djela Higinia Mitografa *Poetica Astronomica* i Aratov spjev *Phaenomena*. Naslov pak *Sphaera theorica* odnosi se također na neko astronomsko djelo (u stihovima?), ali je teško reći išta поблиže o njemu. Navedeni auktori svakako ne spadaju u uži kanon *studies humanitatis*, ali svjedoče o Marulićevim raznovrsnim interesima.

Nastavak popisa donosi niz imena karakterističnih za humanističku knjižnicu. Kao što je normalno očekivati da će najzastupljeniji prozni auktor biti Ciceron, tako je u pjesništvu Vergilije neizostavan i najšire prisutan pisac. U Marulićevu popisu pripadaju mu tri sveska (više no drugim pjesnicima), od kojih jedan s komentarom. Od pjesnika tzv. zlatnoga razdoblja rimske književnosti tu je još neizostavni Horacije sa dva sveska; onaj u kojem se nalazi zajedno s Juvenalom vjerojatno sadrži *Satire*, a za drugi je naznačeno da su posrijedi pjesničke poslanice (među kojima je, svakako, i glasovita poslanica Pizonima o pjesničkom umijeću).

⁵¹ Usp. f. 10^v autografa koji se čuva u Biblioteca Nazionale Centrale u Rimu (Mss. Gesuitici 522); konzultirao sam fotografije rukopisa.

Opaziti je da se ne spominju Horacijeve ode (*Carmina*), koje su se u humanizmu cijenile barem jednako kao i heksameterski Horacijev korpus, koji je pak preferiralo srednjovjekovlje. Nema, začudo, Ovidija, iako ga je Marulić sasvim sigurno čitao (to je razvidno iz naznake *Ouidio Methamorph.* u popisu auktora ekscerpiranih u *Repertoriju* i iz glasgowskih epigrama, među kojima cijeli niz elegijskih dvostihha sažeto parafrazira, vjerojatno u svrhu školske vježbe, pojedine epizode iz *Metamorfoza*).⁵²

Od pjesnika srebrenoga razdoblja zatječemo satiričare Marcijala (koji je prinova u korpusu antičkih satiričara; drži se da je rukopis njegovih epigrama otkrio Boccaccio u Montecassinu 1362-63) i Juvenala (zamijetiti je da u popisu, ali zacijelo ne i u zbiljskoj Marulićevoj lektiri, nedostaje Perzije); od epika tu je Stacije u dva sveska, s potpunim korpusom djela (epovi *Tebaida* i *Ahileida* te zbirka prigodnica *Šume*). Oznaka »*Saphos*« u drugom svesku Stacijevih djela neće se odnositi na znamenitu grčku pjesnikinju, nego je posrijedi jedna od pjesama iz Ovidijeve zbirke *Heroides* - 15. poslanica, *Epistula Sapphus*, auktorstvo koje se danas drži dvojbenim.⁵³ Neobično je da nema Lukana, pa ni Silija Italika, čiji su epovi tijekom srednjovjekovlja i renesanse bio vrlo omiljeni. Svezak s izvacima iz Marcijala, Stacija, Higina i Platona naveden je (valjda zbog ovog posljednjeg imena) u odsječku *Philosophi et oratores*.

Od kasnijih antičkih auktora nalazimo didaktični spjev o ribarstvu grčkog pjesnika iz 2. st. Opijana (koji je u latinskom prijevodu objavljen 1517), te rimske pjesnike 4. st. Decima Magna Auzonija i Klaudija Klaudijana.

Za Marulića je vrlo karakteristično što ima djela triju ranokršćanskih pjesnika Juvenka (4. st.), Sedulija (5. st.) i Aratora (6. st.), od kojih su prva dvojica pjesnički obradila Evandjelja, a treći Djela apostolska. Ova trojica također ne pripadaju u uži pjesnički kanon *studia humanitatis*, ali su višestruko značajna za razumijevanje Marulićeva pjesničkog djela.⁵⁴

U sačuvanim je popisima općenito zamjetna dominacija epike, satire i epigrama, a izrazito nedostaju elegičari i dramatičari (npr. Terencije, koji je iz moralno-pedagoških razloga bio vrlo omiljen u humanističkim školama).

Među novovjekovnim pjesnicima nalazimo pet imena: dva Hrvata, Dubrovčanina Jakova Bunića i Trogirana Mateja Andreisa, te Talijane Maffea Vegia,

⁵² Zanimljivo je da u 15. i 16. st. u školskoj nastavi u Italiji Ovidije nema baš zapaženo mjesto, a najčešće se čitaju *Heroides*, stoga što se iz njih, po mišljenju humanističkih učitelja, može naučiti dostojanstveno držanje u nevoljama (P. F. G r e n d l e r, n. dj., 5, str. 254-255).

⁵³ J. B a d a l i ć, n. dj. (18), pod brojem 1015a navodi knjigu sadržaj koje vrlo slični Marulićevu opisu.

⁵⁴ Usp. B. G l a v i ć i ć, »Komentar«, u knjizi *M. Maruli Delmatae Davidias*, treće izdanje priredio i uvod napisao Veljko Gortan; preveo i komentar sastavio Branimir Glavičić, Zagreb 1974, str. 404; v. i Andrea Z l a t a r, *Marulićeva Davidijada*, Zagreb 1991, str. 13-19.

Battistu Spagnolija (*Baptista Mantuanus, Baptista Carmelitanus*) i Pietra Bemba, kojeg ovdje navodimo iako u popisu nije posrijedi pjesničko djelo.

O odnosu Marulića i Bunića (1469-1534), čiji je spjev *Otmica Kerbera* Marulić posjedovao, već se pisalo u nekoliko navrata.⁵⁵ Sasvim je drugačije s Matejem Andreisom (1480 - prva pol. 16. st.), čiji je *Epithalamium in nuptias Vladislai... Pannoniarum ac Boemiae regis et Annae Candaliae reginae serenissimae* objavljen u Mlecima 1502. Tek smo nedavno dobili prve meritorne analize toga jedinoga poznatog nam njegova djela, a o eventualnim implikacijama važnoga podatka da se ono nalazilo na Marulićevoj polici ne znamo još ništa.⁵⁶

Maffeo Vegio (1407 - oko 1458), augustinac, kao pjesnik najpoznatiji po svojoj *Trinaestoj knjizi Eneide*, napisao je i mitološki ep *Velleris aurei libri IV*, pohvalnicu Filippu Mariji Viscontiju *Convivium deorum* te raznovrsne epigrame. Iz njegova nastojanja da uskladi i sintetizira antičke i kršćanske obrazovne ideale nastala je važna rasprava *De educatione liberorum et eorum claris moribus*. Sastavio je i više svetačkih životopisa te rasprava kršćanskog i filološkog sadržaja (*De perseverantia religionis, De verborum iuris significatione*).

Battista Spagnoli Mantovano (1448-1516), karmelićanin, bijaše vrlo plodan pjesnik, koji je rado obrađivao suvremene teme (npr. *De calamitatibus temporum*, 1489 - o kugi, ali i ostalim nevoljama što prijete Italiji, 1479; *Trophaeum pro Gallorum ex Italia expulsionem*, 1502, posvećena Francescu Gonzagi, itd.), pisao ekloge (koje su postigle veliku slavu) i nabožne stihove (*Parthenicae*, u slavu Blažene Djevice i nekih svetica). Bio je vrlo čitan pisac sve do 18. st., hvalili su ga Pico della Mirandola i Luther (reformatorima je bio blizak njegov humanističko-reformistički pogled na kršćanstvo), a Erazmo ga je nazvao *Christianus Maro*. Iz kratkih bilješki u popisu nije moguće razabrati koja je točno djela ove dvojice auktora Marulić posjedovao, ali moguće je zamijetiti određenu njihovu srodnost s Marulićem, koju bi zacijelo vrijedilo pobliže istražiti.

Pietro Bembo (1470-1574), danas na glasu uglavnom zbog petrarkističkih stihova na talijanskom, bio je i vrstan latinski pjesnik te, među inim, pisac važne rasprave (dijaloga) *Prose della volgar lingua* (1525). Marulić je posjedovao prvo njegovo tiskom objavljeno djelo *De Aetna* (Mleci, kod Alda, 1495), u kojem pisac, u obliku dijaloga s ocem, pripovijeda o svojem usponu na Etnu u ljeto 1493.⁵⁷

⁵⁵ Usp. Dunja F a l i š e v a c, »De raptu Cerberi J. Bunića i *Dialogus de laudibus Herculis* M. Marulića«, *Dani Hvarskog kazališta XVII - Hrvatski humanizam: Dubrovnik i dalmatinske komune*, Split 1991, str. 67-80; B. L u č i n, »Marulićev *Hercules moralisatus* (O alegoriji u *Dijalogu o Herkulu*)«, *Colloquia Maruliana* II, Split 1993, str. 16-35.

⁵⁶ O Andreisovu *Epitalamiju* v.: Neven J o v a n o v i ć, »*Epithalamium* Mateja Andreisa - Žanrovski okvir i struktura djela«, *Umjetnost riječi*, Zagreb, 38 (1994), str. 57-64; i s t i, »Jedan rani humanistički epitalamij«, *Forum*, Zagreb, 33 (1994), knj. LXVI, br. 9/10, str. 717-727.

⁵⁷ Kolendić navodi: »*Ehtna (!) Petri Bembi*« (*Inv.*).

Od djela o pjesništvu Marulić navodi malen broj naslova, pogotovo ako znamo da je, za razliku od retoričke teorije, humanizam razvio vrlo bogatu produkciju rasprava i komentara o pjesništvu.⁵⁸ Osim dvaju svezaka dobro poznatih Servijevih komentara uz Vergilijeva djela, nalazimo dva Boccacciova djela: *Raspravicu u pohvalu Danteu* i *Rodoslovlja poganskih bogova*, koja su važna za razumijevanje Marulićevih implicitnih poetičkih nazora,⁵⁹ te dva priručnika prozodijsko-versifikacijskoga karaktera. Jednome od ovih kao auctor naznačen je *Omnibonus*, tj. Ognibene Bonisoli (Leoniceo, oko 1412-1474), prevoditelj Plutarha, Ksenofonta, Ivana Zlatoustog, pisac više školskih priručnika (*De octo partibus orationis liber*, *De arte metrica*); pripisuje mu se i jedan komentar Valerija Maksima; vrijedi spomenuti da je Bonisoli priredio *editio princeps* pseudo-Ciceronove *Rhetorica ad Herennium* (Mleci 1470) i da je napisao prvi obuhvatan humanistički komentar uz Ciceronov spis *De oratore*.

7.

Moralna filozofija uključena je u *studia humanitatis* na osobit način: ona postoji kao posebna disciplina, pa poznajemo niz djela s toga područja koja su napisali humanisti 14-16. st; kako su oni često bili i učitelji, dobar dio tih rasprava usmjeren je na odgoj i obrazovanje mladeži. No moralna je filozofija ujedno neodvojiv dio gotovo svih prethodno prikazanih područja: ona svoju građu, naime, nalazi jednako u djelima pjesnika, povjesničara i govornika. Sasvim je razumljivo da i u humanističkim djelima što pripadaju pjesništvu, historiografiji i govorništvu, kao i u humanističkim komentarima antičkih auktora, nailazimo na izrazitu sklonost moralno-poučnim temama i naputcima.

Djela s područja moralne filozofije mogu razvrstati u nekoliko žanrova, od kojih bi u one uvjetno rečeno »primarne« pripadale antičke i novovjekovne rasprave s područja etike odnosno moralne filozofije i odgojno-obrazovni traktati, a u »sekundarne« sva djela iz drugih disciplina u kojima se ili nalazi eksplicitna moralna pouka ili se ona može izvesti uz pomoć prikladna tumačenja. Negdje između tih dviju vrsta smjestile bi se zbirke sentencija, poslovice i poučnih anegdota, ekscerpirane iz raznovrsna štiva.

Što se tiče pojedinih auktora, pisci poznati srednjovjekovlju, naročito Aristotel, Ciceron i Seneka, dobivaju u humanizmu još veću važnost jer se istražuju s povećanim marom i s filološkoga gledišta i s gledišta primjene njihova naučavanja u životu. No humanistička filologija omogućila je, zahvaljujući otkrićima tekstova i prijevodima s grčkoga, pristup novim izvorima, Platonu i novoplatonovcima, stoičarima (Epiktet i Marko Aurelije), skeptičarima (Sekt Empirik), epi-

⁵⁸ Za pregled usp. D. A g u z z i - B a r b a g l i, n. dj. (5).

⁵⁹ O tome usp. B. L u č i n, n. dj. (55). Ne treba smetnuti s uma da je o svojim poetičkim nazorima Marulić ostavio dragocjeno svjedočanstvo u posveti *Judite*.

kurovcima (Lukrecije), te važnoj kompilaciji Diogena Laercánina *Životi i misli znamenitih filozofa*. Humanistima su osobito bili zanimljivi antički pisci popularnih moralnofilozofskih djela koji se nisu svrstavali ni u koju pojedinačnu filozofsku školu, kao Ksenofont, Isokrat, Plutarh i Lukijan. Humanisti naime ponajčešće ni sami ne grade zaokružene filozofske sustave, ne zastupaju dosljedno samo jedno filozofsko gledište, nisu »profesionalni« filozofi.

U Marulićevu popisu zapazit ćemo da su djela moralnofilozofskog značaja odreda svrstana u odjeljak *Philosophi et oratores*. Mi ćemo ih ovdje prikazati po spomenutim uvjetnim žanrovima, uzimajući u obzir oba sačuvana popisa u cijelosti.

Antički auktori:

Plato translatus de greco in latinum
Problemata Alexandri Aphrodisei, Aristotelis et Plutarchi, item Aulus Gellius,
volumen vnum
Aristotelis Propositiones
Leonardi Aretini Jsagoicum et Tiranus Xenofontis
Laertius De vitis philosophorum
Opuscula Luciani libellus (Inv.)
Tulius De amicitia,⁶⁰ De senectute, De somno Scipionis, De officijs, De
paradoxis, volumen vnum manuscriptum
Tulius de questionibus tusculanis, declamationes Quintiliani, volumen vnum⁶¹
Tulius De finibus bonorum et malorum
Tulius De petitione consulatus
Seneca opera
Seneca moralis (Inv.)
Apologi quedam de Jsopo Greco

Novovjekovni auktori:

Guarini Veronensis quedam opera
Maphei Vegij Carmina et dialogi
Eiusdem (i. e. fratris Baptiste Carmelitani) opusculum De patientia
Franciscus Barbarus De re vxoria
Pogij Facetie
Leonardi Aretini Jsagoicum et Tiranus Xenofontis⁶²

⁶⁰ U Račkoga i u Kolendića piše *Tulius de animantia*; u zadarskom rukopisu stoji *Tulius de aiatia* s lučnim potezom pera iznad čitave posljednje riječi; bjelodano je da valja emendirati u *Tulius de amicitia*, kako čini L a d a n, n. dj. (3).

⁶¹ U Kolendića je tiskarskom pogreškom ponovljen redak *Tulius de animantia...*

⁶² Nije nam pošlo za rukom ustanoviti išta поближе o naslovu *Laurentij Eustochij opusculum*, koji je naveden u odjeljku *Philosophi et oratores*.

Marulić je posjedovao Platona u latinskom prijevodu Marsilija Ficina koji obuhvaća cjelokupni Platonov korpus pa ovdje nema smisla ulaziti u poblize eksplikacije. Posrijedi je, svakako, opus koji je imao presudan utjecaj na čitavu renesansnu kulturu; Ficinov prijevod, prvi put tiskan u Firenci 1484-85, najveličanstveniji je poduhvat humanističke prevoditeljske djelatnosti uopće, a bio je u uporabi više od tri stotine godina; uz nešto pojednostavnjivanja mogli bismo reći da je i prevaga Platona nad Aristotelom *signum* humanističke knjižnice.

Sljedeći svezak sadrži tri djela s naslovom *Problemata*. Jedno od njih bit će Aristotelu pripisan zbornik, nastao možda u kasnoj antici, koji sadrži raznovrsnu građu s područja prirodnoznanstva, matematike, glazbe i književnosti; drugom je auktor jedan od najboljih tumača Aristotelova djela, peripatetik Aleksandar iz Afrodisijade (2/3. st.),⁶³ a Plutarhov istoimeni spis vjerojatno su njegova *Gozbena pitanja*, devet knjiga razmatranja, u obliku zabavnih razgovora, o vrlo raznovrsnim temama, u rasponu od hortikulture do književnosti. Svezak o kojem govorimo očito okuplja nekoliko antičkih spisa iz žanra *miscellanea*, vrlo omiljene vrste u antici, u koju pripada i djelo Valerija Maksima, donekle i *Prirodoslovlje* Plinija Starijega te svakako *Atičke noći* Aula Gelija. Humanisti su se takvim kompilacijama rado koristili jer su sadržavale neiscrpnu zalihu podataka o antici, poučnih priča, povijesnih anegdota i sentencioznih formulacija, što se sve moglo uprabit ne samo u antikvarske i filološke svrhe, nego i u ilustraciji moralnih postulata; k tome, takva su *miscellanea* često bila vrlo živahno i zanimljivo štivo. Što se tiče drugog navedenog Aristotelova naslova, oslanjamo se na podatak da *propositiones* bijaše u srednjem vijeku naziv za zbirke poučaka iz filozofskih spisa: možda i naslov *Aristotelis propositiones* označuje kakvu kompilaciju izvadaka iz njegovih djela.

Ksenofontov spis *Hijeron ili tiranin* dijalog je sirakuškoga tiranina Hijerona i lirskoga pjesnika Simonida, u kojem Hijeron iznosi kako je život vladara puno teži od života običnih ljudi, a Simonid objašnjava kako vladar može steći naklonost svojih podanika ako tiranidu pretvori u vladavinu koja će donijeti dobrobit svim građanima. Ovaj je tekst višestruko zanimljiv iz humanističke vizure. Sa sadržajne strane treba primijetiti da je uz pedagogiju vrlo česta tema humanističkih rasprava dobar vladar. Što se tiče formalne strane, retoričko suočavanje dvaju takmaca ili osoba različitih nazora (talijanski se to zvalo *paragone*) bilo je iznimno popularan humanistički žanr, pa su se tako uspoređivali npr. Scipion i Cezar, republika i monarhija, plemenitost stečena rođenjem i ona zadobivena po zaslugama itd. U istu vrstu pripadaju Marulićev *Dijalog o Herkulu* i *Dijalog Sula* Franje Trankvila Andronika.⁶⁴

⁶³ Uz Aleksandrovo ime vezuju se dva djela slična naslova: *Ethikà problémata*, koje je autentično, i *Problémata anékdota*, koje spada u *pseudepígrapha*.

⁶⁴ Usp. Vedran G l i g o: »Prilog poznavanju književnog djela trogirskog humanista Franje Trankvila Andronika«, *Dani Hvarskog kazališta XVIII - Hrvatski humanizam: XVI. stoljeće - protestantizam i reformacija*, Split 1992, str. 73-84.

O djelu Diogena Laercianina *Životi i misli znamenitih filozofa* dovoljno je ovdje reći da je humanistima poslužilo kao izvor dodatnih podataka o nekim filozofskim školama, osobito o epikurovcima, a ujedno je pružalo obilje građe za ekscerpiranje (Marulić navodi *Philosophorum dicta ex Laertio*). Diogena je na latinski preveo Ambrogio Traversari 1433, a djelo je imalo sedam inkunabulskih izdanja (*editio princeps* izišla je u Rimu 1472).

Lukijan (2. st.) najpoznatiji je grčki satiričar. U humanizmu preveden na latinski, značio je važnu prinovu u antičkom satiričkom korpusu (Horacije, Juvenal i Perzije poznati su i srednjem vijeku, kada su se osobito rado čitali zbog toga što su šibali rimske poroke). U našem kontekstu istaknuti je satirične dijaloge u kojima Lukijan izvrgava ruglu filozofe svoga vremena i antičke bogove (zamjetno je da se ne dira u bogove koji u njegovo vrijeme imahu puno poklonika, kao što su Izida, Mitra, Krist).

Svakako su važan posjed Marulićeve knjižnice tri sveska Ciceronovih filozofskih djela, koja pripadahu u obvezatnu humanističku lektiru na području moralne filozofije. Rukopisni svezak, koji sadrži čak pet naslova, možda se može povezati s prijepisom Ciceronova djela *O dužnostima* što ga je načinio Marulićev otac 1440, dodavši znakovitu napomenu: »*Nicolaus Marci Petri filius Dalmata Spalatinus scripsit sibi et suis, a. d. 1440*«. ⁶⁵ Da je Ciceron, ponajvažniji zagovornik antičkog ideala *humanitas*, svojim spisom *O prijateljstvu* utjecao na Marulića, pokazao je nedavno Anton Benveniste u svojoj studiji »Prijateljstvo kao teološka tema u Marka Marulića«. ⁶⁶

I svezak *Tullius De petitione consulatus* Marulić je naveo u skupini *Philosophi et oratores*. Riječ je dakako o kratku djelu koje se danas naziva *Commentariolum petitionis* (*Kratka zabilješka o natjecanju za državne časti*), a općenito se drži da ga je napisao mlađi brat Kvint Tulije kao pismo Marku Tuliju savjetujući ga kako će se uspješno natjecati za konzulsku čast. Vrijedi spomenuti da je u 15. i 16. st. *Commentariolum* redovno tiskan zajedno s Ciceronovim filozofskim ili retoričkim djelima, pa čak i s njegovim govorima. ⁶⁷

U moralnopoučne spise pripada svakako i naslov *Apologi quedam de Isopo Greco*. Posrijedi je zacijelo neka od brojnih kasnoantičkih ili srednjovjekovnih obradbi i prijevoda Ezopovih basni (D. Novaković pretpostavlja da bi to mogla

⁶⁵ Usp. Inge Šegvić-Belamarić & Joško Belamarić, *Stare i rijetke knjige u knjižnici Klasične gimnazije u Splitu*, Split 1995, str. 43, bilj. 30. Rukopis se čuva u mletačkoj Marciani pod signaturom *Ms. marciano lat. cl. VI. n. 115. col. 3640. s. i* zavrijedio bi potanje ispitivanje.

⁶⁶ Kačić, 25 (1993), sv. 25, str. 193-210.

⁶⁷ Usp. *M. Tulli Ciceronis epistulae, vol. III: Epistulae ad Quintum fratrem, epistulae ad M. Brutum, fragmenta epistularum; accedunt Commentariolum petitionis et pseudo-Ciceronis Epistula ad Octavianum. Recognovit brevique adnotatione critica instruit W. S. Watt*, Oxford ³1971 (Oxford Classical Texts), str. 184.

biti jedna od inačica tzv. *Romula - Romulus* ili *Aesopus Latinus*, zapravo prozna preradba Fedrovih basni, vjerojatno iz 4. st.).⁶⁸

Budući da im nije zabilježen naslov, ne možemo pouzdano reći koja je djela Guarina iz Verone Marulić posjedovao, pa čak ni to je li posrijedi Guarino Guarini (otac) ili Battista Guarini (sin), a napokon ni jesu li ta djela retoričkoga ili moralno-filozofskoga karaktera.

No među novovjekovnim djelima nalaze se tri koja su preciznije označena pa nam je moguća identifikacija. Auktori su im humanisti prvoga reda, Leonardo Bruni (Aretino, 1369-1444), Poggio Bracciolini (1380-1459) i Francesco Barbaro (1390-1454).

Brunijevo djelo, kojemu puni naslov glasi *Isagogicon moralis disciplinae*, nastalo je kao auktorov komentar uz vlastiti prijevod Aristotelove *Nikomahove etike*. Bruni u njemu donekle slijedi Aristotela (u razmatranju o moralnim i intelektualnim vrlinama), a donekle je eklektičar (kad govori o najvećem dobru). Spis, u kojem se među ostalim slave *studia humanitatis*, bio je u svoje vrijeme vrlo raširen i rado čitan uvod u etiku.

Traktat *De re uxoria* Francesca Barbara bio je iznimno popularan u 15. i 16. st. Auktor ga je sastavio 1415/1416. kao svadbeni poklon Lorenzu de' Medici, bratu Cosima Starijega. Iako u predgovoru pisac izjavljuje kako je u svojem djelu sabrao svu bračnu mudrost antike, utvrđeno je da je nadasve crpio iz Plutarhova djela *Bračne upute*, a u posljednjem dijelu (što ga je Barbaro naslovio *De liberorum educatione*) naročito se očituje utjecaj kraćega Plutarhova spisa *O odgoju djece*. Trebat će tek utvrditi eventualne utjecaje Barbarova traktata na Marulića, osobito na njegove pedagoške poglede.⁶⁹

Napokon, pomalo je neočekivan podatak da je Marulić posjedovao *Facetiae* (*Dosjetke*) Poggia Bracciolinija. Posrijedi je zbirka od 273 anegdote koje se odlikuju neuvijenom opscenošću i lakrdijašenjem, a poglavita im je namjera zabaviti čitatelja ismijavanjem crkvenjaka (na svim razinama), sudaca, putenih žena i seljaka.

Odsutnost velikih kršćanskih mislilaca u odjeljku *Philosophi et oratores* sasvim je u skladu s humanističkim nazorima o opsegu moralne filozofije kao discipline *studia humanitatis* (ne zaboravimo ni Marulićev naslov *Libri zentilium!*). Nazočan je, točnije govoreći, samo Augustin: *Quedam ex Augustino De natura anime*, što je, čini se, neka vrsta kompilacije, jer nije poznato njegovo djelo koje bi se zvalo *De natura animae*.⁷⁰

⁶⁸ Usp. D. N o v a k o v i ć, »Marulićeve parabole i tradicija tropološkoga pripovijedanja«, u knjizi: Marko M a r u l i ć, *Latinska manja djela I* (preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić), Split 1992, str. 324-25, bilj. 17.

⁶⁹ Usp. npr. Marulićev *Evangelistar*, knj. V, pogl. 6-10.

⁷⁰ Postoje Augustinova djela *De immortalitate animae; De quantitate animae; De duabus animabus; De anima et eius origine*.

Što se tiče djela koja pripadaju drugim disciplinama *studia humanitatis* a imaju u humanističkoj optici moralnofilozofske implikacije, mogli bismo navesti gotovo sve već spomenute pisce. Ipak, izdvajamo neke osobito važne auktore i djela: u pjesništvu svakako su to Vergilije, Horacije, te Juvenal i Marcijal u »pročišćenoj« verziji, od povjesničara naročito Plutarh, Salustije i Valerije Maksim, od epistolografa Ciceron (*Ad familiares*) i Seneka: njegova pisma Luciliju nazivahu se u srednjovjekovlju *Epistulae morales*, čemu bi odgovarala naznaka *Seneca moralis* u postumnom popisu; no naslov *Seneca opera* što ga navodi *Repertorium librorum* mogao bi upozoravati da je Marulić posjedovao i druga Senekina djela. Od retoričkih pak spisa koji su se smatrali iznimno vrijednim za moralnu pouku u Marulića nalazimo Isokratov govor *De regno*, Ciceronov razgovor *De oratore* i (pseudo-)Kvintilijanove *Declamationes*.

Zbirke sentencija, anegdota, izvadaka, bogato su zastupljene u Marulićevoj ostavštini:

Apophtegmata Plutarchi
Philosophorum dicta ex Laertio
Collibetus Nicolai Maruli patris
Colecta Nicolai Maruli patris
Collibetus Marci Maruli
Eleganter dicta ex auctoribus
Ex auctoribus dicta, libelli parvi (Inv.)

Razvidno je da je Marulić posjedovao Plutarhu pripisivanu zbirku anegdotalnog sadržaja, još jedan od tipičnih naslova humanističke knjižnice, te zbirku filozofskih izreka iz Diogena Laercianina. Slijedi pet naslova koji očitito označuju zbirke izvadaka iz lektire; dvjema je kao auktor naznačen Marulićev otac, a jednoj Marulić. Posljednje dvije na našem popisu nemaju nikakve naznake, ali je lako moguće da je i njih prikupio Marulić. Možda se iza kojega od tih naslova (posljednjeg?) krije i jedini nam sačuvani takav zbornik iz Marulićeva pera - njegov *Repertorij*.

Pod moralnom filozofijom kao disciplinom *studia humanitatis* podrazumijevaju se poglavito područja koja nisu u izravnoj vezi s kršćanskom religijom; humanisti su vjerovali da su etička načela univerzalna te da su Grci i Rimljani, iako pogani, u osnovi imali slične poglede na vrline i poroke kao i suvremeni kršćani.⁷¹ Nastojanju za svojevrsnim harmoniziranjem antičkih i kršćanskih ideala po-godovala je i općenita nesklonost humanista prema teologiji kao teorijskoj disciplini te naglašena usmjerenost na moralnu praksu.

⁷¹ Iako se općenito može ustvrditi da su u Marulićevoj optici ovakvi nazori preslobodni, valja nam upozoriti na posvetu *Tumača starih natpisa*, tj. na rečenice u kojima Marulić skreće Papaliću pozornost na to kako su i ljudi u starini, iako još nisu znali za pravoga Boga, visoko cijenili bilo duhovnu bilo tjelesnu krepost. Za latinski tekst usp. Ivan Kukuljević Sakcinski, »Marko Marulić i njegova doba«, u knjizi *Pjesme Marka Marulića*. Skupio Ivan Kukuljević Sakcinski (Stari pisci hrvatski I), Zagreb 1869, str. LXII.

Moralnoj su poduci, naravno, mogli načelno poslužiti svi pisci iz baštine kršćanske pisane riječi. Humanisti su, slijedom težnje za povratkom izvorima, iz toga nasljeđa naglašeno preferirali samu Bibliju (i to, općenito govoreći, Novi zavjet više nego Stari) i kršćanske oce. Moglo bi se kazati da je ponovno otkrivanje patristike započeo Leonardo Bruni: on je na napade kako čitanje antičkih pisaca vodi u bezvjerje i poganstvo odgovorio pozivajući se na spis Bazilija Velikoga *Mladićima o tome kako se može steći korist od grčke književnosti*: crkveni otac tu nedvosmisleno izriče svoj stav kako i djela pogana zaslužuju da se čitaju ako poučavaju što je dobro, plemenito i istinito.⁷² Grčki i latinski ranokršćanski pisci humanistima su bili zanimljivi upravo stoga što su teološke teme izlagali školovanim jezikom antičke retorike te stoga što su nastojali djelovati emocionalno na svoje čitatelje, potaknuti ih na djelatne promjene u životnim načelima i u ponašanju. Takav pristup pisanju o vjeri - a ne skolastički apstraktna teološka razmatranja izložena u strogom dijalektičkom okviru, jezikom punim neologizama - bio je humanistima blizak i poticajan. Stoga na području etike oni zabacuju aristotelovski i metafizički smjer visoke skolastike te se okreću »retoričkoj teologiji« i praktičnoj moralci patristike.⁷³ Tako se upravo putem retorike i moralne filozofije humanizam čvrsto ukorjenjuje u kršćansku baštinu.

Dobro poznata Marulićeva naklonost patrističkoj književnosti jedan je od važnih signala humanističke pripadnosti. Utjecaj ranokršćanske književnosti na njegove moralne nazore tema je koja prelazi okvire našega pregleda. No ne smijemo ispustiti iz vidokruga njegov odnos prema retoričkoj sastavnici patristike. Koliko mu je upravo ona bila važna, Marulić je nedvosmisleno izrekao u pismu Tomi Nigeru. Kapitalnu vrijednost tih rečenica u kontekstu naših razmatranja uistinu nije moguće preneglasiti, pogotovo kad se zna da ih je autor zapisao u svojoj sedamdesetoj godini:

»Primio sam knjige Erazma Roterdamskog što si mi ih poslao: odlikuju se pobožnošću, učenošću i, ne manje, rječitošću. Veoma uživam čitajući ih. I doista, od vremenâ svetog Jeronima pa sve do naših dana u naših bogoslova nije bilo one ljepote profinjena izražavanja. Hvalili smo u mnogih oštroumnost rasuđivanja i zaključivanja, ali tko je iole uživao čitajući antičke pisce, nije mogao čitati njihove spise a da ne osjeti dosadu. Sada je, međutim, zahvaljujući Erazmu, sama zgrada svete Crkve, koja je zbog nebrige tih jednostavnih mislilaca bila gotovo gola, ponovo zablislala od drevnih ukrasa te se sja oličena bojama krasnorječja. Priliči, dakle, itekako da se radujemo i kličemo što su se stvari, milostivošću Božjom, počele već vraćati u prvotno stanje. Opet će sveta književnost i nauka imati svoje Jeronime i svoje Ambrozije, ako se samo nađe onih koji će se htjeti takmičiti s Erazmom.«⁷⁴

⁷² Marulić u skupini *Ecclesiastici* navodi *Opera Sancti Basilij Magni*.

⁷³ Sintagmu *theologia rhetorica* uveo je u optjecaj Charles Trinkaus u svojoj knjizi *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought, I-II*, Chicago 1970.

⁷⁴ Usp. Marko Marulić, *Latinska manja djela I* (preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić), Split 1992, str. 19. Usput, ni Erazma nema u popisima.

8.

Na kraju, potrebno je dodati još koju načelnu napomenu. Marulićevoj lektiri zasigurno pripadahu mnoga djela koja nije imao na vlastitim policama (ili barem nisu navedena u sačuvanim popisima). Stoga nas puki brojčani odnosi među skupinama *Ecclesiastici* i *Libri zentilium* ne smiju zavarati. Napose je Marulićeva upućenost u kršćanske auktore kudikamo veća nego što bi se moglo zaključiti iz oporučnoga kataloga. Dostatno je samo pogledati već spomenut popis izvora kojima se služio pišući *Instituciju* da se shvati kako su njegovo zbiljsko znanje i uvid u Bibliju, patristiku, crkvenu povijest, teologiju i uopće kršćanske pisce kudikamo nadmašivali sadržaj svezaka što su zabilježeni u skupini *Ecclesiastici*. O iznimnu opsegu i temeljitosti takvih njegovih znanja svjedoči uostalom cijeli mu opus.

Kad su pak posrijedi poganski auktori i svjetovne teme uopće, moglo bi se reći da je odnos između podataka što nam ih nudi Marulićevo sačuvano djelo i onih što ih doznajemo iz oporučnih dokumenata upravo obrnut. Marulić se u svojim djelima o čitanju poganskih pisaca izražava s naglašenim zazorom i oprezom, zahtijevajući da se za štivo izaberu samo ona djela koja mogu biti korisna kršćaninu za moralno usavršavanje. Kao »aktivni« humanist, tj. kao pisac, duboko religiozni Marulić izrazitu je prednost davao promicanju kršćanskih zasada i moralno-didaktičnom djelovanju. Druge teme - užici i tuge svakodnevice, satirički žalci usmjereni na suvremenike, razrade antičkih mitoloških sadržaja, pa i ljubavni i erotski impulsi - nazočni su u njegovu djelu u kudikamo manjem opsegu, i to gotovo isključivo u stihovima.

No kao »pasivni« humanist (tj. kao čitatelj) bio je on posve u matici književnih i duhovnih zbivanja svojega vremena, koje se odlikuje živim i nesputanim zanimanjem za sva područja ljudskog života i za cjelokupno nasljeđe antike. Naslovi navedeni u odjeljku *Libri zentilium* nedvojbeno ukazuju kako su čitateljski obzori Marulićevi bili neusporedivo širi nego što bi se moglo zaključiti samo na osnovi njegovih djela i u njima deklariranih stavova (izuzevši *Repertorij*, *Tumač starih natpisa* i stihove nedavno otkrivene u Glasgou). Unatoč svim prethodno izrečenim ogradama, činjenica je to koja se ne smije ispustiti iz vida ni onda kada se govori općenito o Marulićevu svjetonazoru, ni onda kada se procjenjuje njegova sinkroniziranost s europskim humanističkim pokretom.

Bratislav Lučin

THE *STUDIA HUMANITATIS* IN MARULIĆ'S LIBRARY

Two lists of the books contained in Marulić's library have been preserved, one drawn up in Marulić's hand and appended to his will (*Repertorium librorum*), and the other produced by its executors after Marulić's death (*Inventarium librorum*). Considering what we already know about Marulić, we can say with certainty that the two lists do not register all of the items that made part of the poet's original library holdings; still, they provide an important secondary source for the study of the literary work and spiritual profile of the Split humanist. The names of the authors and titles of around 190 listed works (mainly printed and partly in manuscript), testify to the multifaceted nature of the owner's interests.

In the *Repertorium librorum* Marulić grouped the items of his collection according to the criteria of *genre* and subject-matter. The resulting divisions bear the following titles (we add also the number of items in each division):

Ecclesiastici: 35 (Marulić's own works are not included);

Libri zentilium: *Poetae* - 15; *Historici* - 22; *Geographi* - 2; *Gramatici* - 13; *Comenta* - 4; *Epistolae* - 6; *De re rustica* - 4; *Astronomi* - 3; *Philosophi et oratores* - 32.

Even such a brief and schematic survey makes it possible to draw the following, important conclusions: in the divisions of the *Pagan books* (where, along with the Classical authors, appear the names of some medieval and contemporary authors as well) we can find, practically by name, all five fields of the *studia humanitatis*: grammar (*Gramatici*), rhetoric (*Philosophi et oratores*), poetry (*Poetae*), history (*Historici*), moral philosophy (*Philosophi et oratores*). It should be emphasized that these divisions include the largest number of titles (with exception of the group *Ecclesiastici*, of course).

Although, on the whole, the *Inventarium librorum* repeats the titles from the *Repertorium*, it is enlarged with twenty new titles.

In the present study all the items from both lists are ordered according to the afore-said humanist disciplines and accompanied by brief commentaries. They have two purposes:

1. to identify at least some of the titles that so far have remained obscure; 2. to determine the role that the works collected by Marulić had in the context of the cultural and educational horizons of the Renaissance Humanism. (The titles of the single volumes are not quoted here, as they may be consulted in the text itself.)

It is worth noting that many of the books that Marulić read were not represented in his library (or, at least, have not been registered in the lists). Consequently, we should not be deceived by the mere numerical ratio between the groups of the *Ecclesiastici* and *Libri zentilium*, particularly since Marulić was much better read in the Christian authors than it could be inferred from the testamentary catalogue.

Where the Pagan authors and secular themes in general are concerned, we could say that the ratio between the evidence offered by the extant works and those of whose existence we learn from the testamentary documents, is inverse.

In his works Marulić refers to the Pagan authors with emphasized caution, declaring fit for reading only those that can be useful to a Christian as an instrument of moral perfection. In his role of the »active« humanist (i.e. as a writer), the deeply re-

ligious Marulić preferred to promote Christian principles and moral-didactic action. Other themes - pleasures and sorrows of every-day life, satirical stings aiming at contemporaries, the handling of Classical mythological themes, even love and erotic impulses - are present in his work to a far lesser extent, and almost exclusively in verse.

The research undertaken here points to the unique conclusion that, as a »passive« humanist (i.e. as a reader), Marulić stood in the main stream of the literary and spiritual life of his day, characterized by a lively and unrestrained interest in every sphere of human life and integral heritage of the Antiquity. The titles quoted in the division *Libri zentilium* show, beyond doubt, that the horizons of the reader Marulić were much wider than it could be concluded on the mere base of his work and declared attitudes. This should be kept in mind whenever we discuss, in general terms, Marulić's outlook and his synchronization with the Renaissance Humanism.